

У К Р А Ї Н С Ь К А Р Л А С Ц И К А

Ольга Кобилянська

ЗЕМЛЯ

Ольга Кобилянська
Земля (збірник)

«Фолио»

Кобилянська О.

Земля (збірник) / О. Кобилянська — «Фолио»,

Повість «Земля» – вершина реалізму письменниці. Цей твір, завдяки своїй великій життєвій правді і високій художності, став одним з найвідоміших в українській літературі. Усім своїм єством пов'язаний із землею герой повісті Івоніка Федорчук. Він шанує і береже землю, тяжко працює на ній усе своє життя, плекаючи надію, що вона принесе щастя його синам. Але ж боротьба за землю, яка роками точилася в його родині, зруйнувала душі рідних людей, призвела до трагедії, до братовбивства. Із втратою сина втрачає Івоніка свої мрії і сподівання, свою віру в землю. До книжки також увійшли оповідання «Природа» і «Valse melancolique».

© Кобилянська О.

© Фолио

Содержание

Земля	5
Частина перша	5
I	5
II	25
III	34
IV	48
V	50
Конец ознакомительного фрагмента.	54

Ольга Кобилянська

Земля (збірник)

Повість, оповідання

Земля

Повість

*Своєму батькові
Юліанові Я. Кобилянському
посвячує авторка*

Частина перша

*«Es liegt um uns herum gar
mancher Abgrund, den das
Schicksal grub, doch hier in
unserem Herzen ist der tiefste».¹*

I

Дві години від ріки Серета на Буковині лежить село Д. Його рівні поля пригадували б степ, якби не те, що місцями вони западають, мов знеохочені своїм положенням, творячи плиткі невеликі кітли, і якби не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах.

Пишний, майже безмежний великан неначе у вандрівці задержався ось тут та задумався над тихими полями, а недалеко нього, почувши за собою зеленого опікуна, попіднімалися сільські хати. Тут... і там... і там – розкинулося село.

Ліс панський. Власність приватна. Тонкі ніжні берези попереplitалися з поважними дубами і ясними літніми ночами блистять, мов у срібло одягнені. Їх листя дрижить неспокійно, а граціозні, легко повигинані пні приманюють до себе ніжністю та білістю, мов русалки.

Окрім сього великана, підіймається з піль ще кілька малих лісових оаз.

Зовсім самотійно, мов жменею кинені або як висунені з глибини зеленого великана окремі колонії – так стоять вони, розділені нивами, самотно, і глядять гордо на збіжжя, що хвилюють навкруги них. Вузенькі, майже невидні стежки в'ються між золотистою пшеницею та шовково-шелестячою кукурудзою і ховаються незамітно в ті ліски...

Саме тепер зима.

Мешканці тих хатин, що звернені лицем до рівнини, дивляться взимі в сумну, одно-стайну² картину. Нічого – крім білого простору, що розливається далеко, як лиш око засягне. А там уже небес дотикається і никне.

Горстка хаток, що відбігла від великого лісу і властивого села глибше в поля і що стоїть ось тут, розділена лиш садками від себе, – та горстка має той одностайний блідий вид рік-

¹ Кругом нас знаходиться якась безодня, що її вирила доля, але тут, у наших серцях, вона найглибша (нім.).

² Одностайна – одноманітна.

річно. Та, мабуть, мила їй ота широка просторінь. На ній розбігаються думки свobodно... а горе, коли розсадить уже грудь людську до крайності, – гуляє й колишеться враз із пишним колоссям збіжжя навперейми...

Коло відокремленої громадки хатин, мов коло своєї служби, стоїть і малий панський дворик із величезним садом, неначе зі штивним³ чорно-білим треном, і понурився також в одностайну картину. Мешканці дрібних хатин, – се постійні робітники в «бояра», і коли інші селяни виходили рік-річно гуртом на роботу в Молдаву, протративши вибрані гроші вперед у марний спосіб, шукали і шукають вони зарібку в межах своєї землі.

І не було їм з тим лихо.

Так, приміром, має хата заможного газди Василя Чоп'яка, якого жінка Докія служила довгі літа у дворі, інший вигляд, як інші сільські хати, особливо ж як хати тих газдів і газдинь, що шукали зарібку й щастя в Молдаві.

Вона має ясні й чисті вікна, невеличкий сад із шляхетними овочами, в зільнику такі ж самі цвіти, а в хаті всюди взірцева чистота й лад. Під вікном у старомоднім комоді, улюбленім меблі Докії, випрошенім у пані, і в такій самій ще зовсім гарній шафі тримає Докія неабиякі святочні спідниці свої і чорні дорогі сердаки свого мужа і своєї доньки.

По стінах висять образи іншого походження, як ярмаркового. Вона не віддавалася пустим мріям і спокусам про золоті гори десь там у Молдавах та інших чужих краях, а знала працювати в границях своєї батьківщини. Одним словом – Докія тішилася великим поважанням у цілім селі. І в дворі її поважали. Хоч її чоловік Василь великий пияк, хоч і не один мішок найкращого жита або пшениці мандрував до жида Мендля, отуди на Гоппляц⁴, вона все-таки вмiла своєю працьовитістю, своїм розумом і витривалістю, своїм невтомимим трудом усе лихо направити і газдівство так вести, що дома панував добробут і довгів не було в них майже ніяких.

У дворі навчилася вона й бачила не одно; навчилася кращого ладу й тоншого способу газдування, і наслідки того кидалися кожному в очі, хто лише вступав у її гарне обійстя. Але Докія не була щаслива.

Її висока стать держалася вправді завсіди прямо, мов сосна, по її певнім ході й по поставі, трохи штивній, можна її було вмить між іншими відрізнити, однак її гарне колись обличчя постарілося передчасно. Між гостро зарисованими, високо піднятими чорними бровами зарились хмарні зморшки, що не вигладжувалися ніколи. Її очі дивилися майже все понурим, зажуреним поглядом, а коло уст зарисувалася глибока лінія болю.

Жура гнула її додолу.

Її чоловік був пияк і марнотратець, був бурливий мужик, що у хвилях лютості хапав і за барду⁵, а вона чулася слабою і гризлася будучністю своєї одинокої дитини, доньки своєї Парасинки.

Що сталось би з нею, якби вона тепер умерла? Була ще майже дитиною, бо числила ледве шістнадцять років. Не знала ще газдувати як слід, не вмiла би зносити примхів свого нещасного вітця, ані примхів інших людей. Сього всього учить час і неволя... Душечка солодка та добра... одинока потіха мамина... що сталось би з нею тоді?.. Одно, що знала добре й чинила радо – шила та вишивала білля, силяла гердани та бодзики⁶ і товар випасала. На широкій толоці, на рівних полях минав їй час, – ні, майже зростала тут, шила, гляділа за коровами і волами, що паслися перед її очима, співала пісні або роздумувала над різними казками, що їх чула від сеї або тої і не забувала. Такою була ще її Парасинка. А що сталось би з землею Василя? Хто дбав би про те, щоб не задовжив її, щоб її в час засівано, щоб із неї в час хліб збирано, кукурудзку

³ Штивний – цупкий, застиглий.

⁴ Гоппляц (від *нім.* Hauptplatz) – центральне місце, головна площа.

⁵ Барда – сокира.

⁶ Гердани та бодзики – прикраси з бісеру та клаптиків матерії.

щоб у час висапувано, жато? А її красна худоба, її пишний кінь – найдорожча штука в її стайні! О, на неї, на ту пишну Шагу, мав храп⁷ Мендель із Гоппляцу вже здавна, бо ж вона не була «конем», а просто вогнем, фурією...

На неї можна було й дванадцять міхів усадити – се їй зовсім не вадило кидати очима блискавки, гордо заломлювати шию і летіти чи вгору, чи вділ шаленим трапом.

А вже коли свобідно лишити їй поводи, – земля дудніла під нею. Майже ніколи не твезезий Василь сидів на фірі й як дзвін теліпався на всі сторони, що страх так і віддих запирав. Не перекинетесь туй-туй⁸ під колеса?

Страх?

Ба!

Йому ніколи не лучалися пригоди з нею. Він володів якоюсь демонічною силою над тою звіриною; і хоч би яка голова в нього задурена, хоч і якою колодою сідав із ярмарків на фіру, – вона все привозила його цілого й живого назад додому – прегарна, премудра Шага її!

Василь ніколи не хорував.

Часом прийде оббитий, синцями вкритий, закривавлений з корчми, і коли вона при його виді з остраху й відрази аж зойкне, аж руки заломить, він лише сплюне вперед себе, заклене під носом і видряпається на піч.

Там перележить два-три дні скулений, а потім, неначеб не лучалося з ним нічого, злазить із печі й береться наново за працю або йде в поле або в село.

Ні, йому не долягає нічого, але вона, вона відчуває, що вже лиш небагато осталося в її душі струн, які лучили її з життям. Всі інші повривались одна по другій немилосердно...

Тепер була жура за поля і її доньку тим страховищем, що сіпало ненастанно тими струнами, гонило сон у чорних ночах, а вднину проганяло мову й усміх з її живих уст.

У неї був і брат, одинокий лише. Петро було йому на ім'я. Молодший від неї, нежонатий, літ сорок, може, жив коло неї й Василя і помагав у господарстві. Але й він причинився до її гризоти. Не женився, а часом і собі запивався. З природи інтелігентний, бистрий, серцем м'який, мов дитина, а в роботі був мов вогонь, коли хотів. Одначе гроші, зароблені фірманкою або в Молдаві, протрачував і вертав до неї з порожніми руками.

Мав свої жалі.

Уроював⁹ собі їх часами, особливо ж коли його на Гоппляц мов магією тягнуло.

Він відступив своє поле сестрі під умовою, що має проживати при ній до кінця свого життя, але впившись, твердив, що вона витуманила те поле у нього, що чигає на його смерть і жалує йому кожного кусника хліба і т. ін., і що з нього не буде вже ніколи газда, як інші люди. Женитися не хотів, бо, як казав, своєї власної хати не мав, а в винаймленій не хотів сидіти. Гонор не позволяв. Не був із такого роду, щоб, оженившись, іти зараз на жіноче або комірне. Він походив із попівського роду. Пригадував собі ще діда... В дійсності не думав ніколи про женитьбу поважно. В молодих літах рвався за фірманкою, «шалів», як сам оповідав, за кіньми, наймаючись то тут, то там, по панах, а пізніше не припадали йому сільські дівчата до вподоби – і його найкращий вік перейшов, що й сам не стямився, як і коли. Уходив у сільських дівчат за якогось недоступного героя, на якого не ялося¹⁰ їм підносити очей.

Їм лестило се, наколи він закинув до них своїм дзвінком, геройським, далекосяглим голосом яке-небудь підхлібне слово або, зажартувавши, обняв яку, блискавкою притискаючи її до себе, але думати про нього, як про жениха, не успіла ніколи ні одна. Молитов знав стільки,

⁷ Мати храп – мати на оці.

⁸ Туй-туй —ось-ось.

⁹ Уроювати – фантазувати, вигадувати, уявляти.

¹⁰ Не ялося – не годилося.

що й сам дяк, а своїх сільських товаришів, що не підходили йому під пару, трактував із легковаженням.

Убирався гарно, в самі тонкі і дорогі строї¹¹, жив безжурно з дня на день, одначе був би, без уваги на свою лицарську вдачу, пропав марно, якби не сестра, що, мов добрий дух, сторожила над усіма в своїй хаті й не давала нікому духом і тілом пропадати.

Парасинку любив над усе.

Всі свої теплі, ніжні почування переносив на молоде, несміливе дівчатко, що, мов та пташина, вешталось між самими старшими, безжурно та пестливо тулячися то тут, то там.

Однак се все не зменшало турботи Докії про будуччину доньки. Вона відчувала й бачила, що становила одна собою підвалину цілої будівлі, в якій хоронилися муж, брат і донька, але відчувала, що сил її нестане вже надовго. Підупадала надто часто на здоров'ї, щоби не віддаватись журливим думкам про будучність. Бачила лиш один вихід із того хмарного положення. Віддати доньку заможному. Але саме тут напотикала на грубий напір Василя. Він любив доньку на свій лад. Трявся над нею і просто дичив, коли жінка натякала про віддання. Чого дитина мала уступати із хати так рано? Чи він не мав чим годувати її? Її одну? Чи був уже такий старий і немічний, що не міг газдувати, і вона має йти в найми? Для кого пишалися лани, для кого здіймалися стоги, як остаточно не для неї?.. А його худоба, що, мов шовк, утискувалась на пасовиську?..

Що Докія (вона числила до сорок і вісім років) стогнала кожної днини на всі сторони, се була ще замала причина, аби витручати доньку з хати. Їй вічно все щось не в смак. Ходить, як та хмара, але на те не дивиться ніхто, ніхто її балакань не слухає. На те вона жінка, аби язик у неї не стояв за зубами та аби день і ніч стогнала. Але колись, як йому буде того всього забагато і як вона з доброї волі не стулить рота, то він їй стулить його. Але тоді вона отворить його знов уже аж за шість неділь... Він заповідає се вже давно – але раз... Докія плакала або розсміювалася гірко на такі слова свого чоловіка, а відтак умовкала. Говорити було ще гірше. Вона знала його вже. Упором нічого не здобувала. А прямо в очі не могла казати йому, що саме його п'янство спонукувало її до того гіркого рішення. Він був би кинувся з бардою. А будь-що-будь вона боялася п'яного дикуна. Раз побив її так, що дві неділі не здіймалася з постелі. По-тверезому і стільки не хотів слухати її.

– Здурила? – питав і сміявся, і навіть не відповідав їй на її допити й розложені перед ним думки.

Коли б Парасинка мала раз чоловіка, все пішло б іншою ходою: особливо ж, коли б її вже не стало. (Вона лиш того боялася.) Він не допустив би, аби старий винаймив поле жидові, – се було би першою його роботою по її смерті, – або щоб його задовжував. Він узяв би газдівство в свої руки і примусив би пияка сидіти тихо на печі.

День і ніч думала про те і, може, сотню разів перебирала всіх хлопців у селі. Роздумувала, хто мав би перебрати її газдівство й забрати від неї її скарб на все. Але думки в тім напрямі кінчалися кожним разом тяжким зітханням, кожним разом глибокий смуток налягав на її душу. В селі було доволі хлопців, але ні один не мав стільки землі, скільки б вона була бажала, ні один не видавався їй достаточним робучим, чесним і запопадливим.

Правда, один був би, але той один мав іще перед собою військову службу... Се ж був Михайло Федорчук, син заможного й дуже порядного господаря. Він мав колись унаслідити поля по своїм батьку й був найчеснішим хлопцем у селі. Поля його батька граничили з полями Василя, були вироблені й добрі, і на них колисалися рік-річно препошні збіжжя, мов золотисте море. Аж любо було косити їх, аж любо було працювати на тім полі! Так, сей один зміг би засватати її Парасинку, а з бесід і натякань старого Івоніки, батька Михайлового, визирало те саме бажання. Одначе між їх бажаннями станули військові літа, і ніяк було їх оминати.

¹¹ Стрій – одяг.

Михайло – хлопець сильної будови, здоровий, – мав ще одного молодшого здоровенного брата. Родичі також не були ще надто перестарілі, могли обходитися без нього в хазяйстві, і тяжко було думати про увільнення його з війська. Від сеї осені за рік мав вступити в рекрути. Та і на тім іще не кінець. При війську треба служити 2—3 роки без перерви, а й потім від часу до часу вертати на якийсь час у касарню, переодягатися в цісарський стрій і йти на вправи, полишати поле й хату на жінку й діти. Чиста недоля! Судьба звернулася до неї хмарною стороною, і ніякі мольби і сльози не зміняли її постанови.

Восени мала Парасинка закінчити шістнадцятий рік. Походила ростом на матір, вибуяла, мов пальма, вгору, але зрештою була ще нерозвинена. Її члени були худі, майже хлоп'ячі, її лице дитиняче й вузеньке і без ясного виразу.

Докія ладила вже для неї рушники, постіль і білля. Се останнє шила собі дівчина сама. А як прегарно! Неначе швачка! Коли інші дівчата й жінки перепихали й витягали голку крізь полотно, як патик, вона вживала наперстка й шила такими дрібонькими штихами, мов маком засівала. Окрім того, вишивала на рукавах червоною, жовтою і чорною заплоччю найкращі й найтрудніші взірці з пам'яті, а вкінці складала назад у скриню таке чисте й незім'яте шитво, неначеб не дотикалася його ніколи руками...

Докія постановила сих м'ясиць невідмінно доньку заміж віддати. Думку з Михайлом мусила закинути; перевести її в життя було, очевидно, зовсім неможливо, але зате уложила собі інший план. Тодорика Жемчук був також заможний хлопець, а в своїх родичів одніський син, як Парасинка в неї і її чоловіка – одинока донька. Він був увільнений від війська й міг кожного часу женитися. Правда, він не був такий гарний хлопець, як Михайло, його й не дуже долюблювали. Він був низького росту й обертався все цілим тілом, де вистарчало не раз лише голову звернути. Штивна була у нього шия. І в цілості робив він погане враження; та що се мало до речі? Чоловік до всього звикає. Правду сказавши, чи любила вона Василя, коли йшла з ним до шлюбу? Саме тоді шаліла за одним пишним та, мов паничем, гарним удовиним сином, що став пізніше й двірником¹². Але воно все-таки не було зле, що вона віддалася за Василя. Він був пияк, був вправді марнотраець, він записався Мендлеві на Гоппляцу з душею й тілом, узлостившись, підносив кілька разів і руку на неї, але коли сватав її, мав гроші і поле і не крав чуже добро, як удовин син, ставши двірником, та не сидів по криміналах, як той!

Парасинка звикне до Тодорики. Він працьовитий і дбайливий, хоч на день ледве десять слів промовить, зате загляне десять разів до худоби, десять разів побіжить у поле, а ані разу до Мендля на Гоппляц. Парасинка буде з ним щаслива. Зразу буде мешкати з його старими, аби навчитися їх ладу, навчитися їх слухати і придивитися старій матері, як вона сина доглядає, а потім заживе з чоловіком сама окремо. Вона буде плакати за мамкою, доньця її маленька та мила, і мати сама буде день і ніч сльози за донечкою втирати і з туги чорніти, але вона хоче лише добра доньки і щастя, хоче бачити її «своєю газдинею» і за чоловіком, як її дні вийдуть і смерть заморозить її тіло...

– Парасинко, доньцю! – сказала вона одної днини, глибоко зітхаючи й чорні брови підводячи журливо вгору, коли обі сиділи на призьбі й лупили кукурудзу. – Парасинко, душко, як Бог дасть, то зав'ємо твою головку рушником сеї вже зими!

Парасинка витріщилася лякливо хвилину на матір, а опісля склонила голову в долину, а по її дитинячим лиці перебігла темна полумінь. Вона мовчала.

– Ти чуєш, Парасинко? Я таки не жартую: ти віддашся!

Парасинка відвернулася від матері, не підводячи голови, і сказала:

– Я не хочу віддаватися, мамо!

– Ти дурна, душко! Ти ж не знаєш, чому тебе твоя мамка віддати хоче. Ти ж не видиш, що я все більше та більше ослабаю, а тато – Боже, прости йому гріхи! – пересиджує у Мендля,

¹² Двірник – голова громади, староста.

як у рідного тата свого, задовжує тайком, як я оноді довідалася, поля, тратить гроші, – і що з тебе буде, як я замкну очі?..

Парасинка обтерла тайком рукавом сльози, що втиснулися їй раптом в очі, і відворкнула¹³ здавленим голосом:

– Я не хочу віддаватися, мамо!

Докія усміхнулася гірким, перелетним усміхом, помовчала хвилину, а потім уговорювала доньку далі:

– Ти віддашся, Парасинко; ти знаєш, що лише ти утримуєш мене при житті, що лише ти моя потіха! Ти знаєш, що я від рання до вечора працюю для тебе й що я все лише хотіла твого добра. Я хочу, аби ти була щаслива, і для того хочу віддати тебе. Сих м'ясниць засватає тебе Тодорика, я полагодилася вже із старими. Вони дуже раді, що ти будеш їх невісткою. Тодорикові родичі мають багато землі, і він стане колись багатим господарем!

– Тодорика, мамо?.. Але я не хочу Тодорики!

– То кого хочеш?

– Або я знаю?

– То чому ж не хочеш Тодорики?

– В нього такий широкий рот, що може собі сам щось до вуха сказати, а очі в нього лежать так близько... що далі зчіпляються до купи. Та й таки я не хочу його! Оноді він заздрів мене коло товару на полі, підійшов до мене і, станувши стовпом передо мною, взявся попід боки й питав:

«Умієш борщ варити, Параско?»

«Я лиш каву варю!» – сказала я, не глянувши на нього.

«Ади¹⁴, ади! – каже. – А вмієш ти мамалигу замішати? В тебе руки, як патики, такі тонкі та худі!»

«Коли замішаю її зле, ти її їсти не будеш!»

«Ай! А хто ж її буде їсти, ти моя панно?»

«Той, для кого я зварю мамалигу!»

«Розумно кажеш! – промовив, а відтак спитав іще: – А вмієш вишити вже парубоцьку сорочку? Весільну, га?.. А вмієш ти хату білити, лад у ній тримати, прати і ткати? А вмієш ти хлопців обіймати й цілувати?»

«Як не буду знати сього всього, ти мене не навчиш!» – відповіла я йому й відвернулася від дурного.

«Я тебе навчу», – сказав він, розреготавшись, та й вчипнув мене в руку, що я аж крикнула й закліяла. Але він відскочив і відбіг. А відходячи, накликував ще, сміючися: «Парасинко, я навчу тебе всього, чого ти не вмієш! Чуєш? Усього, аби ти знала!..»

– Я не хочу Тодорики, мамо, не хочу його! – закінчила дівчина, зворушена своїм оповіданням, і, не стісняючися, роздула губи люто вперед себе і замовкла.

По словах доньки змалювалося на лиці матері якесь внутрішнє вдоволення. З поведіння Тодорики вона заключила, що він постановив невідмінно засватати її доньку і що вона може лагодити для неї віно.

– Та що ж там! – сказала спокійним голосом. – Він добрий газда, чемний хлопець... Не пияк і не б'ється на танці, як інші! І він має поле!..

– Так, але зате він із циганського роду! – докинула прямо дівчина.

– Хто се казав?

– Хто? Михайло сказав се раз коло церкви...

Докія зморщила брови.

¹³ Відворкувати – знехота відповідати.

¹⁴ Ади – диви.

– А Михайло що має говорити? Чи він був на хрестинах його діда й баби? Най лише стулить рот, бо хоч він хлопець чемний і робучий, хоч і на його тата не можна сказати нічого, та зате його мамка не з графського роду та така скупа, що... Ей, де!! Пішлиш по що-небудь до неї, по що найменше, кажу, то все вона того «не має». А в неї всього доволі. Зараз за хвилину вилізе, як шило з мішка, що вона те таки має! А нехарно¹⁵, а закурено в її хаті, що не дай господи! Сама виглядає, якби більше в комині пересиджувала, ніж у хаті та по надворку – така чорна. Така з неї газдиня. Лише вічно прятати все в скриню та ховати перед людьми, так якби люди хотіли їй усе забрати. А то нікому й у голову не лізе, що вона там у себе ховає. Най би я хоч казала, що вона має доньки, а то лише ті два сини, та й така скупа та погана!

– Вона каже, як яка газдиня сама чисто ходить, то в голові пустоту має і ні на якій роботі не знається! – закинула дівчина.

– Вона се каже! Правда, вона не потребує вичісувати щодня волосся, як дівчина, і щодня чисте білля вбирати не потребує! – відповіла Докія. – Але раз на тиждень може се зробити. Ну, як колись дістане невістку, буде вона мати що робити, доки не очистить хати зо сміття, а знадворку не дасть їй лица.

– Кажете, мамо, що невістка мала би там багато роботи? – спитала живіше Парасинка. – Хоч би і десять разів було там стільки роботи, то вже кожда приймалась би того, аби могла лише бути її невісткою. Михайла візьметься кожда ногами й руками. Другого Михайла нема в селі. Багач, і гарний, і чемний! Але чи він візьме яку, чи візьме з нашого села?..

– Буде, як Бог дасть! – відповіла Докія поважно. – Жінка призначена чоловікові, як смерть від Бога. Михайло може аж за три роки женитися. А поки що буде тобі дружбою. Тодорика візьме його, певно, за дружбу! Так, так, доньцю! – сказала пестливо і глянула з невимовною любов'ю на доньку та погладила її по щоках і по голові. – Як Бог дасть, то будеш уже сеї зими гарною молодичкою... Такої газдиньки в селі й не буде. А як твій тато уп'ється й заведе бійку в хаті, як стане цілуватися в рот із усіма злодіями в селі, в корчмі попід лавами висиплятися, тоді я прийду до тебе в твою гарну хатку. І я подбаю про те, аби ти мала її чим украсити, – і виплачуся в тебе. Бог так хоче... Бог сам так хоче, доньцю моя. А ти слухай лише мамки, й буде все добре. Буде тобі добре, а мені на душі буде легше. Лише Бог один знає, як я гризуся!

Вона змовкла й зітхнула глибоко, а Парасинка й собі змовчала. Вона знов задумалася про Тодорика, про його широкий рот, яким він міг би сказати собі сам щось до вуха... А відтак задумалася, чи буде їй до лица в білім рушнику. Згадала, як то інші дівчата будуть їй завидувати, особливо ті старші, що ось вона вже «молодиця»!..

Схопилася жваво на рівні ноги і пригадала собі щось. Там, у столі на снопах, забула волічку¹⁶, яку подарувала їй старша о кілька років від неї товаришка Анна, наймичка з двора. Хотіла заховати її, аби десь не зтягнулася, а відтак забігти до Анни оповісти їй, яку мала з мамою розмову.

Що скаже Анна?.. Що скаже Анна на таке? Е, певно, небагато скаже. Все так мало говорить... вічно задумана...

Але вона любить Анну. І мати її любить Анну. І вуйко... Навіть тато її, що не дивиться в ту сторону, де вона балакає з дівчатами, говорить до Анни ласкаво. «Чемна дівчина! – каже. – Варта доброго газди!..»

Ідучи легким, безжурним кроком до столі, зірвала по дорозі листок із вишні і, притиснувши його до уст, заграла на нім якусь протяжну монотонну мелодію...

¹⁵ Нехарно – нечисто, брудно.

¹⁶ Волічка — шерстяні нитки для вишивання.

* * *

Було зимою і саме в м'ясниці. Поля й толока лежали покриті грубою верствою снігу, і день у день обсіювало сонце своїм золотисто-червоним світлом поверхню, викликувало луду, кришталеве мерехтіння на ній і змушувало око мимоволі шукати за темною точкою, на якій воно спочило би з одностайного, осліплюючого далеко-широко округ себе білива.

Неначе зіштивніле¹⁷ море, простерлася земля з полудня на захід, і лише з одної сторони темнівся ліс. Могуча розтягнена маса, що, мандруючи з далеких сторін широкою площиною, задержалася тут оглянути бездоганну поверхню. Літом, коли вона пишалася яснішою й темнішою зеленню, а зимою – коли ставала самітною пустинею...

* * *

Смеркалося. Панський дім стояв похмуро. З його вікон падало матове світло, і ліниво розпростирився довжезний сад за ним. Прилягав до толоки, по якій бігла літом вузька дорога. Але недовго панувала тишина знадвору й усередині сього дому. До нього добиралася тяжким кроком громадка людей високо засніженою дорогою. Се були майже самі панові сусіди. Нині мали на собі святочні строї.

Докія і Василь Чоп'як видавали за муж свою одніську дитину, доньку свою Парасинку, за Тодорику, сина Онуфрія Жемчука, і йшли враз із донькою й нареченим, з батьками, нанашками¹⁸ і дружбами до пана, щоб просити його на весілля. Завтра мав відбутися шлюб, а позавтра – весілля. Несли колачі, кури й ширінки¹⁹ в дарунок, як того вимагав давній звичай. Ішли з музикою, аби заграти панові й погуляти²⁰ в його чеснім домі, аби потрактувати його і його челядь доброю горівкою, приправленою медом і корінням. Врешті зібралися всі он тут у ясных покоях, і під час коли старий Петро промовляв до пана, – він усе любив проводити, – раз по раз низько, з пошаною кланяючися, стояли інші з шапками в руках, голосно перешіптуючись або розглядаючись цікаво по хаті. Старий Петро говорив широ. Йому майже голос відбирало – він понад усе любив Парасинку – а Василь, батько, вже лише кліпав мовчки очима. Не міг уже зробити нині нічого порядного, тому й перебрав Петро всякі важніші почини газди сього дня на себе... Сама молода викликувала співчуття. Незвичайно полохлива, несмілива й повна дитинячого засоромлення, побачила себе нараз причиною й осередком – головною особою всього руху; на неї гляділи тепер пан і пані, панна й усе оточення; вона мусила на всі запити відповідати, їй ніяк було прятатися за мамині плечі або, щонайменше, заслонити хоч рукавом лице.

Вона стояла бліда й гляділа напіввистрашено, напівглупкувато і лише з натугою видобувала слова до відповіді, коли до неї звертався хто з яким-небудь словом. Мала на собі шовкову ріклю²¹, довгий, новий, багато вишитий кожух із звисаючими кутасами²². На шії багате намисто, срібні великі монети, а на голові вінок із червоних і білих рож. Волосся було в неї розпущене, і з-під вінка розсипалося по волоссю багато до вінка прив'язаних золотих довгих ниток, що заступали місце серпанка. Молодий, одягнений також у новий кожух і сердак, стояв он тут непорядно й обертався все цілим тілом до кожного, хто говорив до нього, а наостанку заховався незамітно за кількох старших людей.

¹⁷ Зіштивніле — застигле.

¹⁸ Нанашка — хрещена мати.

¹⁹ Ширінка — хустка.

²⁰ Погуляти — потанцювати.

²¹ Шовкова рікля — шовкова в різних пасах сукня, де станок пришитий до спідниці, і без рукавів. (Прим. О. Кобилянської.)

²² Кутаси — китиці.

Всі бачили, що пара не була дібрана й гарна, що дитина молода не почувала для свого судженого ні іскорки прив'язання, що була німим оруддям іншої волі, – однак горівка з медом, що кружляла раз по раз із рук до рук, затерла всякі розмахи до глибшого розміркування, зм'якшила серця, настроїла всіх добротою, і якесь загальне задоволення пробивалося на всіх лицах та розв'язувало несміливі язика...

Пан і пані прийняли запросини на весілля, поблагословили молодих, – і вся весільна компанія відійшла до панської кухні, де завівся шумний танець.

Уся штивність і замішання, вся несміливість, що все-таки не покидала гостей в освітлених покоях, зникла нараз, і запанував інший настрій. Усі заговорили тут нараз голосно й живо: дехто затягав співучим голосом, зовсім не стісняючись, а гулящі тупали так сильно ногами, що самі не розуміли свого слова. Між усім тим пробивався тоненький жалібний голос одної скрипки й гармонійні акорди циганського цимбала. Тоненький голос продирався насилу крізь грубий гамір голосів, тупіт і шолопання ніг, літав раз розпучливими, раз веселими варіаціями між весільною компанією і все неначе навертав її до себе.

За яких кільканадцять хвиль пішла вона за ним майже безтямки, і з громадки ще недавно поважних людей зчинився правдивий вихор. Високі, мускулярні постаті з обгорілими лицами, з руками, мов залізними, увихалися вихром із жінками й дівчатами.

Марні й журливі лица жіночі розсіялися диким радісним зворушенням, а дівчата мовчки клонили голови на груди мужчин.

– Грай, музико, грай! – кликав від часу до часу Петро на музикантів, що ні скорше, ні повільніше перебирали по струнах смиком і дротиком і гляділи майже в тупій задумчивості на вихор, викликаний звуками.

– Грай, най гуляю! Най погуляю! В мене одна сестрінка²³! – кликав, а відтак обвів велику ясну світлицю грімким голосом, мов заржавілою срібною стяжкою, що аж світло задрижало... Шалений жаль обхопив його. Лише він був сам-один і не мав пари, не мав ніколи жінки, ані дитини. Він один сам... сам, як стояв он тут тепер. Знов оббіг голос кругом світлицю і розбився о стіни в шаленій розпуці. – Най погуляю!..

Його висока горда постать перевишала всіх, мов дуб, а на його тепер ясно освітленім лиці з узад зачесаним довгим волоссям, що спадало на плечі, із вузьким білим чолом, відбивався цілий настрій його душі. Несамовита відвага незвичайної хвилі і жаль.

Анна, панська наймичка, робітниця в покоях, марна й неначе бронзова статуя, стояла скромно в однім куті світлиці недалеко світла й дивилася великими, зворушеними, німим горем переповненими очима нерухомо на одну пару.

Молода гуляла з дружною Михайлом і замкнула очі.

Чому?.. Чому?.. Хто замикає очі, коли має його перед собою?

Здавленим віддихом дивилася Анна на нього. Виринав то тут, то там... то знов там... Його голова ясна й мигає їй в очах... Так чисте золото мигає... Під горло їй підступило щось і здавило її. Вона нічого не має спільного з тим вихром, що шаліє он тут перед нею і пориває з собою. Вона бідна наймичка. Голос скрипки відбивається гострим зойком в її смутній душі. Хіба б їй лише плакати. І плакала сухими очима...

Німий біль товкся в її грудях, а цимбали й скрипка впивалися чимраз глибше і глибше в її смутну душу. Її ледве що сьогодні хто й замічає...

– Анно, гуляй! – вдарив її нараз грімкий голос Петра по душі. – Чого ти стала, як з каменя, та й стоїш? – І, станувши перед нею, пірвав її за руку й потяг за собою у вихор.

Не усміхнулася. Пішла, як до бою.

Голос скрипки, жалібний, роздрознений, кинувся в нестямі, а потім неначе навіки злучив їх з собою...

²³ Сестрінка – племінниця.

* * *

І ще двоє людей не поділяло сьогодні радості присутніх. Се була Докія, яка з жалю, що донька покидала так вчасно²⁴ її хату, стала на лиці неначе земля, – і батько дружби Михайла, старий Івоніка Федорчук. Обоє сиділи в однім куті на лаві й сумували. Докія несказанно терпіла під свідомістю, що «сиротіє»; а по-друге, – вона добре бачила, що її будучий зять не був ані гарний, ані видний хлопець, і що Парасинка улягла її майже розпучливим мольбам, що виходила за нього. Хвилями відзивалося у ній щось, немов грижа²⁵ совісті. Коли однак її погляд стрічався з постаттю Василя, що, п'яний, то сам гуляв, то, підносячи руки мов до наказу надмірно вгору, викрикував, то сміявся або співав, – стягала грізно чоло в зморшки й затинала зуби, аби не зойкнути вголос із болю. «Тодорика не пияк, – потішала себе. – Тодорика порядний хлопець. А хоч він і негарний і непоказний, зате він добрий. Парасинка не буде вижидати ночами пияка, не буде бідувати. Він буде шанувати її. До того в нього земля... Незадовжене поле... Їй буде добре за ним. Бог добрий і дасть, що їй, пташці дрібній та милій, добре буде!»

Старий Івоніка був також нині потрохи підпитий, але в нього бувало се все наслідком великої радості або великого смутку.

Скоро лише гульба розпочалася, пересунувся він незаметно до Докії, своєї найближчої і найщирішої сусідки, кивнув до неї приязно головою і сказав півголосом:

– Докійко... кумко... всі нині веселі, але ніхто не знає, що там у моїм серці діється!..

– А в моїм, бадіко²⁶! В моїм ніби ліпше?.. Ей, Боже добрий... Боже! – і, зітхнувши тяжко й глибоко, відсунулася і зробила йому місце коло себе.

– Та що ви хочете, Докіє? Ви ж віддаєте свою доньку!

Вона потакнула головою й усміхнулася гірко.

– Віддаю її! Віддаю її, голубку ту мою милу! – відповіла, спускаючи голос і вимовляючи кожне слово звільна й з натиском. Притім повернула головою за гуляючою донькою і гляділа на неї таким виразом, неначеб вона тиха й мертва лежала перед нею на лаві.

– А що я маю казати? Ви знаєте, що я нічого іншого в світі не бажав собі, як вашу Парасинку для свого Михайла! Вона буде така, як ви! Добра й чесна газдиня! Усяку роботу знає і лад тримає у хаті. А хата в неї, як та біла стіна. Наші поля граничать з собою, становлять одну рівнину, їх сила однака. А що на них уродиться, однако гарне й добре буває. Наш товар найкращий у селі, а наша честь, Докійко, наша честь – вона найголосніша у селі! О Докійко, – кликнув болісно і вдарив зі щирою розпукою кулаком об стіл, що стояв поблизу нього. – Я вас шаную, я вас шаную і кланяюся вам, бо ви перша газдиня в селі й усі се знають... Але чому ви не хотіли подержати Парасинку ще зо три роки коло себе?

Замість відповіді вказала вона хмарним поглядом на Василя, а по якійсь хвилі додала майже поважно:

– Я слабовита. Смерть мене не обійде, як мій час прийде...

– О, смерть! – сказав він і похилив смутно голову на груди. – Смерть одна робить, що сама хоче, і має велику силу проти нас. Та все ж ви не мали чого так спішитися!

– Ви журитеся, що не дістанете невістки, бадіко?.. – спитала Докія. – Не журіться! Нема, відай, у селі такої, що не хотіла би вашого Михайла! Та буде його жінкою, яку йому Бог назначить. Поки що тіштеся ним, що працьовитий та чесний. По всіх селах навкруги немає йому пари – такий добрий. Вже як він колись не стане першим у селі або й двірником, то, відай, доброму й не ступати по землі. Най уже на тім скінчиться, що вони не могли побратися. Най

²⁴ Вчасно —рано.

²⁵ Грижа – біль, журба, докір.

²⁶ Бадіко —звертання до старшого роками.

уже так буде! І ви хотіли – і я хотіла! А от прийшов такий час, що все інакше склалося, якби чужою рукою! Так, відай, Бог хотів, бадіко!

На ті слова Івоніка замовк. Він зложив руки, мов до молитви, і приблизив їх до уст.

– Михайлику! – сказав він. – Михайлику! сину ти мій!

Потім стиснув їх, мов у німій мольбі, й замовк. Великі сльози закрутилися в його очах, і голова легенько в нього задрижала. Був сильно зворушений.

Докія, побачивши се, сама розжалобилася. Вона любила свою Парасинку, але вже так, як він любив ось того свого хлопця... мабуть, ніхто на світі не любив більше своїх дітей...

– А відтак у вас є й молодший Сава! – докинула по хвилині мовчання.

У старого змінився нараз вираз лица.

– Сава... – сказав він протяжно й журливо. – Сава вже не Михайло! І він мій син! Адить, Докійко, тут приріс мені до серця змалку, як грудка! Я люблю його, бо що – і він мій син! Але він – то вже інша галузь. Росте й горнеться кудись... та не до доброго й не до нас. Він роботи боїться, йому танець у голові. Зо стрільбою²⁷ ходив би день і ніч по полі й по лісі, а про хату думає лише тоді, коли мамалига на кружок вивернеться. Йому однаково, чи товар поений, чи ні, – коби йому спрага не допікала. Йому однаково, яка погода надворі, чи се землі і збіжжю по добру, чи се бджолу не вбиває, – коби він у своїх збитках мав гаразд, коби йому меду доволі, аби потайком із горівкою змішати та бог знає з ким випити!

– Він ще молодий, бадіко!

– Молодий! Певно, що ще молодий, має лише дев'ятнадцять років. Але коли Михайло мав сімнадцять, то був уже моєю правою рукою, так як тепер. Я в його літах служив по чужих людях, був бідний зарібник і клонився низько перед людьми й Богом. Ну, а маю надію, що як він зросте в літах, зросте й розумом, бо розумний він уже й тепер... Ой, іще й який розумний!.. Який молодий, а він перехитрить вам хоч би й якого заводіяку. Лише його лінь гризе мене; він не любить землі. Дарма, що ходить по ній, що толочить її, дарма, що живе з неї, що носить вона його. Він і не буде шанувати її, як вона перейде в його руки. Але вона не перейде в його руки, як він не зміниться, – се я йому вже раз говорив і ще буду говорити.

– Ідть, бадіко, йдть! Ви хочете, аби всі були такі, як ви або ваш Михайло!

– А чому ж би ні? Як я можу добрий бути, то чому не може бути й моя дитина така добра? А зрештою... пощо чоловік живе? Не на те, аби робив, Докійко, день і ніч тяжко робив?.. Як я колись замкну очі, то хочу, аби моя земля перейшла в робучі руки. Я її не вкрав і не придбав оманю. Я й моя Марійка – ми обоє доробилися її, оцими нашими руками дороблялися її... Вона підпливла нашою кров'ю і нашим потом. Кожда грудка, кожний ступінь може посвідчити, як наші крижі угиналися тяжко, дороблюючися її, як часто голодом і холодом ми годувалися, аби зароблене не йшло на кусник хліба, але на неї, на грудочки її! Та про се знає ціле село. Почавши від самого пана, що знає мене ще хлопцем, аж до кожного газди й робітника в селі!

– Я знаю, бадіко! Тоді, як мала будуватися колія в нашім краю, як мала переходити й через наше сусіднє село й через он той ліс великий та через он ті трясовиці, які люди геть-геть здалеку минали... Тоді то було, бадіко! Я знаю! Ви і ваша жінка наймалися носити каміння, пісок і шутер²⁸. Я знаю.

– Аякже, аякже! – притакнув він із розіскреними очима. – Оце все ми носили, а і більше ще! Землю, і дрова, й вугілля... і бог знає що ще... Всі ті страшні трясовиці, що блистіли лісом і полями тут і там, – треба було позасипувати, повичерпувати. А хто се робив? – Людські руки. А між ними були й мої й моєї Марійки руки. Марійка погребла там своє здоров'я. Ви не знаєте, Докійко, – тягнув дальше, – тоді жалували ми собі кусника м'яса. Ніколи вона курки не зарізала, ніколи яйця одного не зварила, краплі молока не напилася. Все обертали ми в гріш,

²⁷ Стрільба — рушниця.

²⁸ Шутер – гравій, рінь, жорства.

аж врешті доробилися сього, що маємо. Бог один знає, як то було, – все розповідати не можна. Але ми мали діти, і їм треба було колись щось лишити. Хто ж мав се інший зробити? На нас кажуть люди, що ми скупі, але скажіть ви самі, Докійко, – ви така добра газдиня і самі одні маєте в себе усе в руках, – скажіть, чи можна так легко випускати з рук те, чого так тяжко дороблялося?

Вона притакнула головою і сказала:

– Але тепер можете собі вже ліпше пожити... Тепер маєте, слава Богу, відки!

– Ліпше? Ніби починати тепер те все з'їдати? Ні, Докійко! Сього ми не можемо! Богу дякувати, ми не потребуємо того, мужик багато не потребує! Маємо тепер булками годувати себе, коли ми в найтяжчій часі мали сил досить від чорного хліба, мамалиги й фасолі? Маю собі каву варити? На те доста нині панів!

– Вам би більше відпочивати. Вам і вашій жінці...

Він розсміявся.

– Ви так говорите нині, кумо, – сказав, – неначе ви коли складали руки на спочинок!

Чи, може, ви спічнете, як ваша дитина вийде з хати?

Вона заперечила головою.

– Отже, видите! – закинув він із побідною веселістю. – Доки мені Бог сил дасть і доки буду жити, буду робити. Бог сам покличе нас уже, аби ми відпочили. Наша доля – працювати, тому що й відпочинок наш потім без кінця. Так уже сам Бог дав, Докійко!

– Так уже сам Бог дав... – повторила вона майже з жалем. – Так... уже сам... Бог... дав!

По добрій хвилині мовчання, під час якої Івоніка напився з пляшки, що в нього, мов колач, звисала на руці, – була з глини вироблена у формі колача, – почав наново:

– Я навіть і думати не можу про відпочинок! Навесні йде Михайло до бранки²⁹, а там... чи довго лишуть вони мені його ще дома?... За пару місяців та й настане осінь, і вже покличуть його. Тоді спаде його часть праці на мене. Не можу навіть думати про те, як я лишуся без нього.

– А не можете його вибрати з війська? – спитала Докія зниженим голосом.

– Я все зроблю, що зможу.

– А пан? – спитала Докія ще тихше, кивнувши головою в сторону покоїв. – Він же вас і вашого хлопця так любить. Він помагав вам не раз, якщо треба було. Все вас так хвалить і каже: «Понад Івоніку нема в селі нікого, такий добрий та ретельний!» – як же не може вам тут допомогти?

– Я вже говорив із ним про те! – відповів Івоніка голосним шепотом. – Але він каже, що не можна мого хлопця увільнити. Каже, що в мене є ще молодший син, що ми ще обоє здорові, і через те Михайла не увільнять. «Навіть і не починай нічого, – казав він, – і не трать крейцарів, бо однако хлопця тобі заберуть!» Отак сказав мені та ще й додав: «Ті три роки покажуть хлопцеві світ і подадуть науку, що йому, певно, в житті придасться, – сказав він, – нічого йому не пошкодить, не бійся!» Знаєте, він говорив, як говориться. Він, може, має і правду, і цісареві треба дати, що йому, як кажуть, належить! Але, Докійко! є тисячі й тисячі жовнірів на світі, чому ж ще й мій має йти туди? Чого маю ще й я тратити свою дитину?... Адить³⁰ на нього, гуляє...

Поглянув за гуляючим хлопцем своїм, і голос урвався йому в горлі.

– Гуляє. Стільки й добра його! – відповіла Докія, а потім повторила журливо: – Чому має ще й він йти?

– Я дав би кров свою, коби лише міг затримати його! – тягнув далі Івоніка. – Погадайте собі лише, Докійко... три роки! Три роки лишитися мені без правої руки. Три роки обробляти мені землю без нього, без нього збирати, без нього сіяти! Бджілки наші без нього доглядати, а

²⁹ Бранка – призов.

³⁰ Адить – дивіться.

худоба... ви думаєте, що худоба не пізнає сього також? Гадайте ви собі оце! Я не зможу чистити її щодня і чесати так, як він, а молодий голос знають вони ліпше від мого! Коли погадаю на те все, – а я все лише ту одну гадку маю, – то серце ціпеніє мені в грудях із жалю, і я не виджу світу перед собою!

– Робіть що, бадіко! – обізвалася Докія рішуче й оглянулася обережно довкола себе.

– Я хочу так... – відповів він. – Маю триста ринських. Бог один знає, як я складав їх до купи! Крейцар до крейцара... від року до року... то за хліб, то за мед... то дещо спродав із худоби... та й зложив. За них я, може, викуплю сина! – додав тайком, звернувшись близенько до Докії. – Я їх гірко заробляв, може, принесуть мені щастя. Радо віддам їх, кому буде треба. І більше дав би ще. Я спродав би й мою пару червоних биків.

– Ті червоні пишні бики?! – кликнула Докія здива, неначе перелякана. – Того вже не робіть. Шкода велика!

– Чому? – сказав він. – Я би се радо зробив, коби лиш знав, що Михайло лишиться мені дома. Як будемо жити й будемо здорові, постараємо собі другі. Коби я їх лиш при собі мав, ті молоді руки, а решта – то все байка. Але руки, Докійко, руки – то все наше багатство, то наше добро, то наша скарбона!³¹

– Ну, робіть що, бадіко! Вишукайте собі кого, хто би все робив, а ви лагодьте гроші.

– Я піду до одного знайомого жида в Ч...

– До жида, бадіко? А чи буде то добре? – докинула Докія.

– Чому ні! Най собі люди кажуть, що хочать, а жид може все. Він усюди піде, він із кожним поговорить, він уміє з панамі говорити, розуміє право, а ми?.. Хоч би ми що й сказали, на нас не дивиться ніхто. Ми нічого не можемо. Ми кланяємося перед панамі, ми цілуємо їм з обох боків руки, але як ми що скажемо, воно все-таки «мужицьке». Не послухає нас ніхто. Як на нас пан крикне, – тягнув він дальше, – ми вже... боїмось... вже ступаємо назад. Я се знаю сам по собі, що не можна інакше. А на жида як крикнеш, то він тобі в лице засміється. І панові засміється в лице, приступить ближче й таке наговорить, що пан наостанку руку йому подасть.

– Вони розумні, вони все знають! – відказала Докія поважно. – Не дурно Ісуса Христа на хрест висадили!

– Ой, вони можуть усе! Я знаю, що можуть!

– Усе можуть, бадіко! Дивіть лиш, як усюди набиваються! Як лиш на землю набиваються! Оноді іду я до сусіднього села, а там уже у дворі тім, у панськім, великім, жид розсівся. Давно по подвір'ї цвіті та Бог знає що за деревина росла, тепер жидівське шмаття порозкладене, на зеленій мураві сушиться. Бог би вас побив! (погадала я собі). Ще вас і тут не було... Так, вони всюди вміють улізти, вони все можуть...

– Тому я хочу піти до жида, до Буня Чернівецького, знаєте його, і нехай він робить, нехай що робить. Тому маю ще надію, що Михайло лишиться мені. Хоч пан і казав, що все на ніщо не здасться, а все ще таки попробую з Буньом. Хоч на душі полегшає.

Він замовк на хвилину, спустивши голову на груди, незаметну малу голову, неначеб надумався над чимсь; але нараз підняв її, підняв пляшку з горівкою бистро вгору, блиснув очима і кликнув:

– Але відтак, кумо, відтак справлю Михайлові таке весілля, якого ще наше село не виділо! Хліба та булок куплю в Чернівцях. Увесь мій мед піде в горівку, самим медом буду частувати. Заріжу корову, циганів візьму з Глиниці. Гратимуть у мене цілий тиждень. Десять років будуть люди згадувати, яке весілля справив Івоніка своєму Михайлові!

– Ух! – гукнув нараз із несамовитою веселістю, зірвався із молодечою жвавистю з лави, гримнув пляшкою до землі так, що аж на дрібні кусні розскачилася, а гуляючі на хвилю мов укопані в гульбі зупинились. Відтак пірвав Докію за руку й потягнув у танець.

³¹ Скарбона – скарб.

Розпочали його повільними рухами і кроками. То вправо, то вліво, то вправо, то вліво. Опісля ставали їх кроки чимраз дрібніші й скоріші, чимраз палкіші й дикіші, а відтак неначе шал опанував їх... неначе вихор закрутився на місці... Молоді розгулялись... Заохочені гульбою старших і їх весільними розбурханими окликами, розгулялись іще з більшим запалом, як досі. Хустки й ленти мигали в повітрі. Довге волосся металося по плечах, і непогамована сила якоїсь розкованої радості розшалілася. З грудей виривалися раз по раз дрижачі яскраві ухкання... Ноги топтали землю, а голоси цимбала і скрипок виринали монотонним зойком своїм лякливо то тут, то там... І сміялися, і плакали напереміну.

Анна знов стояла на своєму місці. Дивилась, як перше, за гуляючими й за одною головою. Її поважне смагляве лице неначе о одну відтінь поблідло, а в очах горів невгасаючий жаль...

Нараз прокинулася.

Він полишив свою дівчину і звернувся до неї, – ішов... Гаряча кров обілляла її, і перед нею неначе світ захитався...

– Ходи, Анно, погуляємо! – промовив несміливо й подав їй руку. Вона підняла руки, щоб подати їх йому, та в тій хвилі вмовкла музика. Голосним зойком урвалася одна струна, і все зупинилося на місці.

– Зв'яжи, мой... і грай! – крикнув Петро, що до нестями розгулявся та ніяк не хотів переставати.

– Ні, вже доста! – кликнув хтось інший.

– Кому доста, той най рушає надвір! – відгукнув він.

Але інші не були тої думки... І струна не давалася так скоро зв'язати, а Докія, що небавом по гульбі знов усіла, піднялася зі свого місця. Висока й поважна, мов цариця, станула між усіма і запросила їх додому. Вже доста тут гуляли. Були прецінь не в себе й не на танці. Вже пора додому. Вже аж у хаті потемніло, так нагуляли. Потомилися, час далі йти, конечно...

Не зіткнувшись, розлучилися дві руки. Старий Івоніка прийшов і взяв сина під руку. Анна лишилася сама на місці.

* * *

Кілька хвиль пізніше стало в хаті тихо. Світло горіло, як перше, а в кутах ховалася темнота.

Анна клячала³² перед своєю постіллю, де на стіні висів почорнілий дерев'яний хрест зі Спасителем, і молилася. У неї судорожно зіпилися руки над головою, а лице зарилося тісно у постіль. Нечутно молилася...

Великими, глухими очима зазірала ніч крізь вікна, а її тьма, чимраз чорніша, добиралася поволі, незаметно до дівчини...

* * *

Було весною. В часі бранки.

Івоніка подався з Михайлом до міста, до бранки, Марійка лишилася дома, а молодший син їх Сава пішов у поле. Тут, на тих полях, був цілий їх маєток, якого не лишалося ніколи без дозору. Окрім хати, що стояла недалеко панського дому, мали ще тут, на полях, два бурдей³³. В одному мешкав усе хтось зимою й літом, у другім заховувались бджоли, а в стайні, що розклалася близько коло тих пивничних³⁴ мешкань, розжився їх прекрасний товар. За стай-

³² Клячати – стояти на колінах.

³³ Бурдей – землянка.

³⁴ Пивничний – підвальний, підземний.

нею далі стояли стоги із збіжжям і конюшиною. Там білівся невеликий чистий тік. Все се лежало, мов у плиткому кітлі. Подальше розрісся лісок, ніби город. Неначе вмисне схилилися тут поля вниз, щоб на ціле майно оце не гляділо цікаве око. Особливо ж на бджоли й товар. Сей останній був гордощами Івоніки. Пара молоденьких бичків, пара пишних червоних тірольських волів, дві корови й кілька теляток. Літом ночував Івоніка або Михайло з ними у стайні, а зимою пересиджував у бурдеї та надзирав за ними.

В сусідньому селі водилися від непам'ятних часів злодії, а як заходили сюди, так мусли минати поля Івоніки. Тому мусив усе хтось пересиджувати у бурдеях, мов на варті. Звідси було близько Івоніці до всіх його піль і нив. Тут велися йому бджоли ліпше, чим при сільській хаті на «горі». Сюди звозив усе своє збіжжя, молотив, ховав і спродавав, і жив чесно й свobodно, мов той лісний птах. Івоніка не любив, як йому хто при роботі приглядався, особливо ж, як хто його бджолам придивлявся. Був чомусь переконаний, що вони від того поносили шкоду, і майже ніколи не припускав когось чужого до вуліїв. Ішов хто до нього, то він се бачив здалеку. Тоді виходив йому вже кількадесять кроків назустріч, скидав свій ремінь із себе (останнім лишалося все лихо, яке могло понести від гостей у його табор, при гостеві) і таким чином відбирав людям нагоду придивлятися уважніше його майну. Не те щоб він, може, побоювався, що той простягнув би руку за чим-небудь у бурдеї або коло нього! Ні, Боже борони! Такої лихої думки про своїх сусідів не був він ніколи, помимо стількох досвідів у своєму житті! Він лише дуже лякався надто добрих і лихих очей, боявся сили деякого зілля, яке, замовлене лихими словами й підкинене під яку річ, або під товарину, або й вулії, могло довести до великого нещастя, а не раз до смерті. Він страхався всяких таких інших нечистих, чарівних речей, на яких розумілися деякі, неначе на хлібі насущнім. За свої бджоли, яким було тут на полях, як у раю, боявся вже найбільше. І була б за них чимала шкода, коли б деякі рої, потягнені лихим оком, осілися десь на незнаному місці і пропали для нього без повороту!

Довкола бурдея пишалася вліті на широких отих просторах, що десь аж ген на краю злучалися з голубим небом, найкраща пшениця, колисалося в ритмічних, лагідних рухах високе золоте жито, а тут і там бігли зелені пасма конюшини, обсіпані рожевим пахучим цвітом, та біліли ниви дрібної гречки. Півмилі заносило від них медовим запахом і притягало насилу комашку до себе...

В деяких днях, коли небо прибиралося у синявий шовк, а сонце розходилося самим блискучим золотом, коли тепло все переймало й розпирало, добувало все неначе силоміць із землі наверх, – жилося прегарно! Такі дні були милі для Івоніки. Тоді він сам до себе усміхався та приязно розглядався. Переживав сам стан землі й був із нею одним. Знав се, що було любо і збіжжю, і всьому, що піднімалося з неї, особливо ж по дощі. Неначе чув і бачив, як земля з задоволення розходилася, розкошувала, як її соки відсвіжувались, і як вона, насичена, віддихала важкими пахощами. В тім її віддиху так і купалося все над нею! Те знали і бджоли його – вони були розумні і проворні, і ані одна не лишилася в такій порі в улію, хіба котра мусила. Вилітали поспішно, літали сквапливо, лукувато від одної квітки до другої всуміш, схилились чимраз нижче над землею і бриніли всі враз так вдоволено й важко, що їх бренькіт, зіллявшись в одну струю, становив одностайну, однак не сказанно гармонійну, сонливу музику, що в тиші заносилася далеко-далеко... Ниви з конюшиною простиралися ген-ген, приманювали кожного до себе, а їхні білі й рожеві цвіти, всуміш зі свіжою зеленню, дрібним барвним усміхом своїм до ясного сонця клонилися до легкого півсну, уколисувані одностайним, ніжним бренькотом бджіл.

Гарна була земля.

У своїх барвах жива й свіжа, шкода лиш, що не говорила.

Івоніка любив її. Він знав її в кожній порі року і в різних її настроях, мов себе самого. Вона пригадувала чоловіка й жадала жертви.

Як була люта, боявся її більше, як почорнілого неба, що віщує тучу. А бувала люта, коли надармо ожидала дощу, що мав її скропити, коли тижнями надармо тужила за холодними ситими краплями води, і замість води жевріюче проміння сонця випивало її соки. Тоді стягалися її тут і там випуклі сугави і тріскали з гніву, вона ставала тверда й недоступна і не видавала ніяких плодів. Тому, що на ній зеленіло й росло, відбирала поживу – воно слабло й ув'явало, блідло й переходило поволі, але певно, в окалічений стан.

* * *

Сюди, до бурдеїв, прийшов Сава, молодший син Івоніки. Прийшов напоїти худобу й дати їсти великій собаці Сойці, що стояла коло стайні на припоні.

Надійшов повільним і лінивим кроком. Вступив у стайню. Глянув за товаром, що звернув свої великі голови ліниво до нього і дивився, ремигаючи, великими лагідними очима за ним, – та й вийшов. Не хотів його напоїти. Верне Михайло, то напоїть. Як піде до жовнірів, він ще доста буде за нього робити. Що як що, а се жеде його неминуче...

Ото якби його відібрали; не надзирає би за ним стільки, що тепер. Все мав йому чимсь докоряти, чогось учити! Тут він не доста пильний, там не зробив роботи як слід, тут знов забагато ходить йому по селу, там знов забагато на танець і між дівчата втручається... Що се такого? Що се має його обходити? Він уже знає, чого ходить стільки в село й на танець, і він, Михайло, думає, що як він старший, то він – молодший – має його зараз у всім слухати! О ні, се таки не так! А відтак забороняє йому також він і тато сходитися з вуйком³⁵ Григорієм. «Шибеником» називає вуйка і прямо каже, що коли тато, мама й він в той бік не дивляться, то й він не сміє інакше поступати. Так!

І він не сміє інакше поступати?

Га-га!.. Се ще побачимо!

Він любить чорнооку Рахіру, доньку вуйка Григорія, і ніколи її не покине. А що тато з вуйком мав – се його не обходило. Сварилися, то сварилися, він тому не винен. Вуйко Григорій свідчив фальшиво на тата й сидів за те кілька місяців у арешті, але що се його обходило? Най би тато не фудулився³⁶ на Григорія; а то все на нього боком дивився, немов на гадину, а той і розлютився одного разу і вкусив. Одному газді пропали деякі речі з хати й гроші, а вуйко посвідчив при суді, що й його тато мав у тім свої руки. Від того часу пішло пекло. А по-друге, казали, що до Рахіри не годиться йому, Саві, ходити. Вона близька своячка його. Його мами рідної сестри донька, – гріх! Та се йому дуже в голові! Хай хто інший таких гріхів боїться, йому не страшно перед ними...

Григорій і Рахіра сміялися також із того. І Григорій не був дурний. Бачив світа. Ходив майже щороку до Молдави на роботу і, як вертався відти, знав не одно розказувати, що чув, видів, а що й сам утнув. Не бачив у тім гріха, що Сава любив Рахіру...

А по-друге, хоч які були бідні, – бо вони були бідні зарібники, що винаймали собі поле й ходили на роботу, особливо ж Тетяна, тітка його, – то все-таки обдаровували його чим могли, як там прийшов, і утоптували, не тряслися над крейцаром, як тато й мама. Тато його не позволяв йому курити, бо сам не курив, а Григорій усе приносив йому пачку з Гоппляцу, як знав, що в нього вже тютюну не стало, а він хотів курити. В тата пив він горівку лиш 3-4 рази до року – на Різдво, на Великдень, на храм і на Новий рік або в м'ясниці, – а тут частували його не раз і не два, а по кілька разів до тижня. А вже найліпша була для нього Рахіра...

Як Михайло вгадав, що він Рахіру любить, і дізнався, що він часами заночовує в вуйка Григорія, накинувся на нього і сварив: «Сором нам робиш, Саво! Ти любиш дівчину пусту, що

³⁵ Вуйко — дядько.

³⁶ Фудулитися – пиндючитися, гордувати.

на неї ні один порядний хлопець у селі не глядить, що її ніхто порядний за жінку не візьме. Вона погана волошка, циганка. Дивися на її зуби й на її рот! Як клубки з м'яса стоять їй в лиці! Чи вона чим причарувала тебе? Дивися, яка вона погана! Чоло волоссям заросло, а очі, як у чортиці або у голодної собаки!»

Він не відповів братові на те нічого. Взагалі небагато говорив, як той зводив розмову на Рахіру, але її покинути зовсім не думав. Як не міг її через кілька днів бачити, бо батько роботою обтяжав, був просто хорий. Ходив, мов затроєний³⁷, в'янув усім тілом, а лють так і грала в нім. Тоді й недобре було дразнити його. Не витримував він так довго. Як та вода загачена, що найшла цілою масою і розриває греблю, так і любов його ломила всі згляди й обов'язки проти родителів, і він ішов до неї. Вона нагороджувала його багато за цілий знівечений час, і він удвоє прив'язувався до неї.

Мабуть, ні одна дівчина на світі не вміла так любити, як вона! В її обіймах він неначе мінився. Своїми великими червоними устами пила з нього всю енергію і силу; пила його, коли лиш гляділа на нього своїми очима. І під тими поглядами, що або сміялися, або іскрами обсіпували його, – м'як, ослабав і тратив усяку волю. Її сміх, голосний, короткий, уриваний сміх, виривав його з усякого надумування й поривав із собою, а слова її все підходили йому під його душевний лад.

Здавалося, ціле його єство зібралось лише в те одно почуття, в любов до неї, і стратило змисл для чого іншого. Купався і поринав у тім чутті. Відчував її в собі, мов життя, і ані через думку не переходило йому розлучатися з нею.

Сміявся з нею над батьком і братом. Що знали вони, як їм обом було! А коли роздрознювали його заборною ходити до Григорія, грозив, що втече з нею в Молдаву. Так, утече з нею до Молдави, а таки не лишить її...

* * *

Вийшов зі стайні і глянув округ себе. Так тихо й пусто було вокруги. Земля лежала ще чорна й нага, як далеко око сягало, ген аж туди, де небо хилилося; лиш десь-не-десь зеленілися блідо пасма озимини й різнилися виразно від темної, неораної ще ріллі. Сплюнув перед себе. Страх, як нудно йому тут! Михайло грав на сопілці, як пересиджував тут сам, але він ані не вмів грати на сопілці, ані не любив того жалісливого голосіння. Воно його боліло. До чорта! Тепер мусив тут сидіти й нудитись. Жодна людська душа не заходить сюди, ні нічого живого не побачиш тут. Що мав починати? А сидіти мусив. Саме якби відійшов, вліз би хто й виніс усе з бурдея, тоді мав би що слухати, а врешті і шкода була б неабияка. Тонкий і стрункий, випрямувався, складав руки назад, підіймав голову й поглядав, на хвильку прижмуривши очі, в легко захмарене весняне небо...

Робив се з привички. Любив стріляти птахів, і коли лише станув де бездільно, зараз прижмурював очі й шукав чогось під хмарами. Часом і зовсім без наміру. Кілька птахів, що переганялось високо під хмарами, зникли на хвильку й появились знов, – і звернули його увагу на себе.

Він слідив якийсь час за їх грою в повітрі, а відтак стрілила йому одна думка через голову. Побіг живо до бурдея, зірвав із стіни батькову стрільбу, повернув на давнє місце, підняв стрільбу догори, замірився на птахів і вистрілив...

Добре стрілив. Як чорна точка, що в шаленій шкоростві зростає, так упала одна пташка до землі. Він підбіг сквапно в той бік і глядів, за чим цілив.

Се був воробець.

Він розстрілив його цілком.

³⁷ Затроєний – отруєний.

Підняв і відніс його великому, на ланцюзі прив'язаному собаці. Відтак глядів через хвильку, як вона то кидалася, то жахалася дрібною закривавленою пташки. Опісля знов дивився під хмари і знов ждав... Не добачив уже нічого більше. Гук вистрілу лякав їх. Вони розлетілися і зникли.

Він усміхнувся.

Сього не вдав би Михайло, аби йому й лева підставив! Він дуже зле стріляв. Брав стрільбу до рук так, як її хіба бере жінка. Так невдачно! Ну, се раз буде фаний жовнір! Як він буде раз у війні на людей стріляти, коли не вміє застрілити навіть зайця? Чи буде й там буком кидати, як кидав за зайцями, як хотів якого убити?..

Майже наголос розсміявся. Михайло був баба, хоч був сильний, як медвідь, і плечі у нього, як у великана, садив на них мішки, як ніщо; хоч, щоправда, до роботи був здатний, як рідко хто перший-ліпший. Але серце було у нього м'яке, як тісто!..

І знов усміхнувся.

Чи його візьмуть-таки до війська?

Він хотів би дуже, аби його відібрали. Тоді не потребував би викрадатися до Рахіри, як той злодій, бо батька не боїться; батько добрий і не каже йому нічого в очі, а мама нехай собі говорить і сварить скільки хоче, з того не робить він собі нічого, увечір вона за ним не піде, але Михайло...

Він стояв ще якийсь час, потонувши в гадках... Заніс відтак стрільбу назад на місце, замкнув двері від бурдея, а потім, оглянувшись уважно на всі боки, пішов спішним кроком навскіс через поля до неї.

Тим часом – се ж було пізно по обіді – Марійка увихалася по хаті. Вона пересиджувала постійно в сільській хаті коло двору на «горі» і лагодила вечерю. Очікувала Івоніку й Михайла з міста. Була се слабосильна, ще доволі молода жінка з ніжними рисами обличчя, на яким за першим поглядом було пізнати, що тяжка, ненастанна праця й жура, що гнітила її, надали їй п'ятно старості. Вона жила в згоді зі своїм чоловіком, поважала й подивляля його у всіх його вчинках, говорила до нього «ви» і сповняла всі його накази й бажання без опору. Було би тяжко сказати, котре з них було старанніше й пильніше; лише коли про нього говорено, що він незвичайно доброго серця, їй закидувано скупарство.

Вона знала про се, і се гнівало її чимало. Чи се було скупарство, коли вона все дбала для своїх дітей, за які була б віддала душу? Коли не тратила часу так, як інші жінки за балаканкою, сього або того без намислу з хати не давала або надто не роздаровувала? Коли ходила в полатаних речах і не стояла ніколи коло криниці й не прала? Проте вона все була доброю газдинею і мала дома все, що повинно бути в кожній хаті і у кожній доброї газдині. А хоч ніхто про се не знав, то все з тим було їй добре. Ніхто не знав, скільки полотна, напрутаного її власними руками, ховалося в скрині. Скільки прегарних, чисто вовняних коверців висіло на поді³⁸. Скільки подушок у неї було, скільки рушників і білля, скільки киптарів і що в тій бляшаній круглій пушці, в якій ховав Івоніка свої важні папери-контракти за поля й усякі інші цидулки, – що там насподі лежали і банкноти... А що вони найчастіше їли борщ і мамалигу, фасолі і бараболі, – се не мало попросту нікого обходити. Вона ніколи не журилася тим, що по інших хатах діялося і що хто їв або варив. Зрештою, чи інші їли ліпше? Се хотіла б вона побачити! Навіть Докія, що все на ціле село хвалилася, що ніхто так добре не вміє варити, як вона, – варила щодня борщ, а що, може, коли чай пила?.. Ну, тоді, певно, була слаба, або старий Петро з міста привіз, то й зварила та парили собі роти! Але то вже раз так на світі велося; як хто лиш нічого не давав, не робив дарунків, нічого з хати не роззичував, а хотів і собі дещо оставити, той був зараз «скупий» і того обкидували такими латками, що Матінко Христова! Вона вже давно про се переконалася, – заглянула «пушці» на дно й тому держалася

³⁸ Під – горище.

від усіх здалека. В неї були лиш три добрі знайомі, з якими ненастанно зносилася. Дві зовсім старі жінки, білі як сніг, і одна молодиця. Ті ж старі ставали їй в різних пригодах з порадою, а молодиця була товаришкою її душі і при роботі. Більше не стояла о нічию ласку. Івоніка ішов за нею слід у слід. Жив з усіма добре, але у великій приязні лиш із старим Петром.

Марійки й не бачив ніхто ніколи в корчмі. Дуже рідко коли на ярмарку, а святами або неділею по обіді, то, вмiсте піти де на балаканку в село, лягала на призьбу від сонця і спала, а як ні, то вимашувала собі й синам голови й чесала їх гладко й гарно, так, як чинила се в часах, коли були ще дрібними хлоп'ятами, і розмовляла про худобу й землю і про те, як воно – як дасть Бог дочекати – буде в будучності. Часом ходила з Михайлом або Івонікою межею в поле і оглядала хліб...

Нині було їй тяжко на душі, і її думки були понурі й невідрадні та й гнули її додолу.

Зранку, як Івоніка й Михайло пішли до бранки у місто, вона накинула на себе сердак і побігла напрямці чорним полем до сусіднього села, до далеко й широко знаної циганки-ворожки, щоб дізнатися від неї із карт, чи Михайло останеться дома, чи візьмуть його восени від неї до війська.

А ворожка числила щось межи картами та числила, перешіптувала якісь незрозумілі слова, а відтак сказала їй ось що: «У тебе велика гризота, але ще більша жура жде тебе і твого чоловіка відтепер. Перед тобою лежать потоки сліз; вони вкінці висохнуть, і ти будеш кров'ю плакати. Пороги суду переступатимеш, за один раз витопчеш стежку до нього... такий тяжкий жаль нестимеш із собою тою стежкою... Межи бідних роздаватимеш своє добро й від людей будеш утікати, і те, що тобі наймиліше, піде від тебе якнайдалше, а те, що стоїть від тебе подалеку, стане тобі близько серця. Від Бога все зависить. Як Бог схоче, так і буде! Він може все відвернути. Михайло падає додому».

Так. Та й з тим вернулася. Була зовсім прибита. Ворожка все вгадувала, коли було прийти до неї, та й сим разом, мабуть, правду говорила. Тому вона вже тепер плакала, їй було так гірко на душі, що не могла з собою упоратися. Вона знала, що Михайла обстрижуть, хоч він тепер і «додому падав», і що піде від неї восени на два-три роки, а може, й навіки... Вона не сумнівалася над словами ворожки. Говорила так, що не могла інакше, як вірити. А якби й половина того була правдою, то все її ждало якесь нещастя, її ждали, – як казала ворожка, – криваві сльози... Ворожка оця була чарівницею. Різними зіллями і примівками відібрала власній рідній сестрі чоловіка, а той, покинувши жінку й дітей, прийшов до неї і жив із нею як чоловік із жінкою, хоч вона була старша й погана. Вона зналася на різній силі й не говорила на вітер. До неї зверталися всі дівчата й хлопці із сусідніх сіл, вона всім помагала. Одним зіллям, іншим примівками. Говорила як із книжки й угадувала з карт, хто приходив до неї з серцем і вірив у те, що вона говорила. Вона вірила в те, що вона виворожила... Тихо плачучи, робила тепер одну роботу за другою. Розклала огонь, приставила вечерю, перечеислила всі кури й качки і злагодила в клуночок снідання на завтра. Враз із дниною мав іти Івоніка з Михайлом орати в поле. Пораючись отак то тут, то там, вона не помітила, як Сава вступив у хату і, станувши в куті під піччю, слідив за нею мовчки напівглумливо, напівзчудовано. Він був високий ростом, вищий від свого брата, але ніжно збудований, як мати. З лиця подобав також на неї і був би гарний, коли б не його безустанно заблуканий погляд, що мав у собі щось зимного й несупокійного. З його ніжного, майже дитинячого обличчя вражав його погляд прикро і відтручував від себе. Очей сих не наслідив він ані від тата, ані від мами. Коли очі Івоніки були дзеркалом самої доброти серця й чесноти, погляд у Марійки м'який, звичайно глибокий і зажурений, в усміху несказанно лагідний і гарний, то його очі, великі й сиві, не мали нічого спільного з його дитинячо-молодим обличчям. Звичайно неначе гойдалися по землі, колисалися від одного предмету до другого, однак коли звернулися раз на що і прикувалися на хвильку до чого, почали миготіти в холодному, мов сталь, блиску й у тім блиску розходилися. Страхали іменно, коли хотіли щось добачити. Очевидно, зміна і гра його очей була несвідома, та тому не

менше важка... Холодним, мов ніж, зимним блиском, що поступенно змагався, відпихав від себе, і треба було усміху його молодих ніжних уст, щоб привабити душу до себе.

– Мамо! – перебив нараз тишину дзвінким голосом. – Чи вечеря ще не готова?

Вона прокинулася лякливо й оглянулася.

– Ай, най тебе там!.. – кликнула з високо зморщеними бровами, неначеб відчула раптом сильний фізичний біль. – Як же ти мене перепудив³⁹! – І немов роздразнена тим, тягнула дальше: – Та вже вечері хочеться? А чому ж ти вернув так скоро з бурдею? Напоїв худобу? Ти мав там сидіти, доки тато не прийде та доки Михайло сам туди на ніч не піде!

– Так! І голоден? – спитав він.

– Чи я для них борше⁴⁰ варю, як вони пересиджують у бурдею? Всім в одній порі варю.

– Як я голоден, то їх то не болить.

– А де ти був досі? Хіба ж усе там у бурдею? – спитала їдко.

– Жаль вам, що ви не були там, де я ходив? – відповів глумливо і стояв, мов стрункий дуб, перед нею і краєв серце холодним блиском очей.

– Бог би тебе скарав, Саво! Мені з жури чорно перед очима, а ти ще приходиш і їси мое серце!

– Ей, чи то я їм ваше серце? Може, я й тому винен, що ви плачете? Може, ви за мною плачете? Не плачте за мною, бо я ваших сліз не потрібую. Навіть як умру, не потрібуєте за мною плакати!

– Саво! – крикнула вона з жахом.

– Мовчіть! – сказав понуро й сам замовк. Глядів на землю, неначе шукав на ній кулі, що перебігла з одного місця на друге, та схилив молоде, звичайно блідаве лице, що стемніло із гніву, який так раптово наплив йому до серця.

– Мовчати, кажеш ти! – сказала вона й усміхнулася гірко. – Коли я межи людьми чую, як про тебе говорять, я й так мушу мовчати, сину мій! – тягнула поволі несказанно гірким голосом. – Навіть не можу перед ними пожалітися, бо мені соромно. І мені так соромно, що з сорому не раз у землю запалась би, що мій син вибрав собі дівчину, яка сорому не має, доньку чоловіка, що сидів у криміналі, що славиться злодієм на ціле село й що твого тата хотів до криміналу упхати, а тепер, де може, безчестить. Його донька така, як він, ба навіть ще гірша, а ти лізеш до неї, бігаєш за нею! Га-га-га! Стидайся, Саво! – сміялася зневажливим, гірким сміхом, а відтак утерла сльози з очей.

Він стояв, як перше, не змінивши ні пози, ні руху, з похиленою головою і непостійним поглядом, та слідив за всіма її рухами і кроками. Він любив свою матір, здається, любив її більше, як тата і брата, але бували хвили, в яких ненавидів її, так як тепер, з цілої душі своєї, коли нарікала на Рахіру і прискала зневагою, як трійлом.⁴¹

– І тому ви плакали? – спитав поволі з обидливим глумом.

Вона глянула на нього, а відтак обізвалася:

– Ні, ти не вартий того, аби я за тобою плакала! Я плачу, що Михайло піде восени в рекрути!

Він підняв брови високо вгору і спитав цілком зимно й спокійно:

– Тому?.. Ну, то плачте здорові, дальше! Я гадав, що маєте вже кулешу⁴² готову, а ви заводите, як по вмерлих. Як так, то я можу собі знов іти...

– Іди, іди, звідки прийшов!

³⁹ Перепудити —перелякати.

⁴⁰ Борше – швидше.

⁴¹ Трійло – отрута.

⁴² Кулеша – мамалига.

– Я йду, звідки прийшов, – скипів він, – аби-сьте знали! Аби-сьте таки знали! – І очі його замиготіли зимним блиском.

– Іди! – кликнула вона, вибухаючи гнівом та піднявши грізно руку вгору. – Якби ти сьогодні йшов до жовнів, я би Богу дякувала! Як ти смієшся зі сліз маминих, то нехай собаки плачуть за тобою, а коли тобі слова мами й тата байдужі, то нехай тобі вороги твої радять. Іди з моїх очей, забирайся!

Він відвернувся і вийшов повільним кроком надвір. Тут постояв хвильку, відпихаючи сильніше з раптового зворушення. Надумувався, але не пішов зараз туди назад, звідки прийшов. Зайшов уперед тихо до стайні, де стояла одна дійна корова, і почав там перешукувати. Шниряв за яйцями. Коли повибирав їх з гнізда, вернувся ще в курник, узяв першу курку, що сиділа скраю під рукою на бантах, і висунувся безшелесно на подвір'я. Аж відтак пішов туди, «звідки прийшов»...

II

Марійка осталася знов сама. Не плакала вже більше. Сцена із Савою прогнала м'які сльози від неї. Несказанно гірке почуття отуманення запанувало нею і скривило болісно її уста.

Чому був Сава такий лихий? Чому був такий лихий, коли дитиною був такий добрий і щирий, такий, як Михайло?

Чи не працювала вона для обох, відколи світ побачили, чи не жила лише для них? Чим скривдила його? Не годувала їх однаково, не убирала? Як малим, так тепер великим змивала власними руками їх волосся і білля; цілою душею рада була видіти їх добрими газдами, щоби люди шанували їх у селі, щоби шанував їх світ. А однак...

коли Михайло вже змалку вичитував їм їх волю з очей, заходився коло господарства, мов дорослий, працював, гарував⁴³, був притім добрим та лагідним, мов шовк, – Сава був лінивий і впертий, твердий, мов камінь, у роті мав на кожду хвилю повно лихих слів, що доводили родичів до роздрознення. Ніколи не міг при одній роботі довго видержати, все горіла йому земля під ногами; йому було наймиліше, коли мав роботу й дім за плечима, коли міг закинути стрільбу на плечі і брести лісом та полем. Се знав він найліпше. Вистрілював усі воробці із гороху, а взимі зайці, що лізли аж під хату в сад і обгризали молоді овочеві дерева. Але се й було все, у що вкладав свою душу!

Він повинен іти до війська замість Михайла. Він!! Се було б для нього чистим щастям! Там би, певне, зробили з нього людей! Його приязнь до Рахіри – Боже, скарай її! – устала⁴⁴ би, і з тим покинула би його вся зла натура. Все було б, як Бог любить. Відколи з нею сходиться, стає з дня на день гірший, лінивший і твердший, справляє всім лише гризоту та жаль. Та й коби ще на тім скінчилося! Але як схоче з нею побратися, що тоді? Вона зітхнула тяжко і глибоко, запалила світло коло печі й хотіла саме виглянути надвір за Савою, чи справді він пішов – вечеря була вже майже виготовлена, нехай би нікуди вже не йшов, – коли саме в тій хвилині двері знадвору відчинилися й увійшов Івоніка. Він ступав мовчки, тяжким кроком, неначеб не бачив нікого в хаті, прямо до постелі, і почав із себе здимати одну річ по другій та скидати на постіль.

Марійка дивилася на нього хвилю з переляком, вижидаючи, і не мала відваги спитати, що сталося. Її серце само віщувало, що зайшло щось недоброго.

Врешті він обізався:

– Ми втратили нашого хлопця, Маріє! – сказав, але слова йшли йому так поволі й важко з уст, неначеб мав горло й уста переповнені сльозми.

⁴³ Гарувати —тяжко працювати.

⁴⁴ Устати – минути.

– Боже, Боже, Боже! – зойкнула Марія і вдарила розпучливо долонею об долоню. – Що ви кажете, Івоніко?

– Стратили, Маріє, стратили!

– Все пропало! – сказала беззвучним голосом. – Чому нас Бог так тяжко карає, Івоне, скажіть, чому? – І по довгій, хмарній хвилі, під час якої обоє так тяжко мовчали, спитала: – І де ж він?

– Пішов просто до бурдея, товару доглянути і плуг злагодити. Хоче, аби ми завтра досвіта йшли орати. Земля жде...

Тут вибухла Марійка нараз голосним плачем. Плакала так гірко, що, хлипаючи, дрижала цілим тілом. Спогад, що син був такий добрий і дбалий і що його саме відібрали від них, розірвав рану в її душі, й вона віддалася несамовитому, нестримному жалеві. Такий був Михайло! Не ївши, просто пішов до бурдея, щоб до товару подивитися, за всім доглянути; аби на завтра пристарати до орання, аби братися до землі, як усе в останніх днях... І він мусив їх покидати – на три роки покидати! «Михайле!» – крикнула вона вголос та впала на лаву. Потім ударила кілька разів головою до стіни і стала тяжко проклинати. Пощо мав іти відтак з дому? Пощо? Ті, що його відібрали, бодай би ніколи не зазнали радості з своїх дітей! Ті, що придумали військо та се, щоби сини покидали родичів у найкращому віці, бодай би і в гробі не найшли супокою, а тих, що видумали війну, нехай Бог скарає, нехай їх тяжко скарає! Землі нехай наїдяться і найподавляться, кров'ю найуп'ються, коли їм уже чого іншого замало на оцім світі. Так, так, так...

Він мовчав і глядів понуро перед себе. Йому з жалю серце краялося, але він не мав слів, як вона, на свій жаль. Вона ж була жінка... Бив лиш від часу до часу рукою по коліні. Але тут же, саме посередині прокльонів, вона вмить прокинулася.

– А гроші, Івоне? – спитала з поспіхом, сідаючи прямо на лавці, отворивши широко очі, в яких ще блистіли сльози. – Що сталося з грішми, коли Михайла покликали?

Він махнув рукою, неначеб зрікався грошей, і не відповів.

– Що сталося з грішми, Івоне? За що забрав їх жид, коли Михайла взяли? – питала, натискаючи.

– Жид, Маріє, – відповів із наміром помирнення, – жид десь дівся! Я його не видів! Бог знає, що з ним сталося! Може, отуманив мене. Як отуманив мене, то нехай його Бог за те скарає, бо гірко працював я на ті гроші. Я хотів усе по-доброму, не жадав задурно своєї дитини від них, хотів їм заплатити, щоби мені його лише лишили, не відривали його від хати та від землі, але коли вже інакше сталося, то се хіба сам Бог так хотів. Не журися, Маріє! Як Бог допоможе, зложимо собі знов стільки, що пропало. Най на тім скінчиться. Що вже гроші! Коби руки в мене годні, а я закупаю пару молоденьких биків, вигодую та й за два роки знов буду мати те, що лиха година витуманила.

Вона гірко розсміялася.

– А за що купите молодих биків? Зложеними грішми? Хто їх зложить? Ми? Я вже не годна так працювати, як давніше, ви не зможете наполовину розірватися, як хлопець нас покине, будете мусити робітників наймати, бо Сава...

Урвала.

– Саво! – крикнула голосно й бисто, пригадавши собі хлопця. – Саво, де ти? – І, відчинивши нетерпеливим рухом двері, поступила кілька кроків за поріг і кликнула в темряву за хлопцем. – Саво, ходи до хати! Тато прийшов! Михайла взяли! Ходи до хати!

Надворі панувала тишина...

Вокруги виринало із навислої нічної теміні галуззя садовини, що обтулювала хату; трохи дальше розляглися поля, а тут і там підіймалися із землі неповорушні сусідні хати – і нічого не перебивало тишини. Небо було захмарене, й лише десь-не-десь блистіли зорі.

– Саво! – кликнула Марійка голосніше, майже з розпукою, і надслухувала.

Але і сим разом надармо.

Ось далеко в селі, майже під лісом, брехала собака, і її брехіт – напівблагальний, напів-жалібний – добився, перебиваючи тишину, аж сюди й викликав блискавкою в її душі враження, що собака була присилена⁴⁵, а відтак⁴⁶ згубилася...

Роздразнена, відвернулася і вступила назад до хати.

– Отже, таки пішов! – сказала гірко до себе. – Бог би його скарав!

– Куди пішов? – спитав Івоніка.

– Куди? Таже до тої... – відповіла нетерпеливо і, не докінчивши речення, люто сплюнула перед себе.

Івоніка зітхнув глибоко й тяжко. В тій хвилині тьохнуло в його болем розритім серці якесь прочуття, мов лихе віщування, і полишило, крім дистармонійного тону в його сумнім настрої, ще щось іншого. Відчув через хвилю страшну самоту в душі.

– Маріє! – сказав понуро, спираючи тяжко голову. – Щоб ти знала, оце має бути нещастя!

– Чи я, може, що іншого кажу? А я що кажу? – відповіла вона їдовито. – Ви повчили би його з раз, Івоніко! Хлопець псується, став ще гірше лінивий і бере слова в уста, що хіба плакати над ними. Ви повчили б його з раз, Івоніко, бо він уже й вас перестав боятися. Ви або Михайло візьміться добре до нього, так, аби йому в костях пограло, аби аж почорнів. Інакше не буде нічого з нього. І не допоможе йому ніщо інше. Наша хата стала для нього корчмою. Прийде, скаже собі дати їсти й пити, та йде далі. Я не годна інакше – і прости мені, Господи, гріхи мої, – але я все мушу лише клясти та клясти йому і їй. А найбільше вже тому старому розбійникові Григорієві. Він учить його саме найгірше!

– Так, він намовляє його до всього злого! – відповів Івоніка зажурено. – Та й чого він хоче? Що я йому винен? Що враз із ним не хотів чужого добра гарбати? Що не обкрадав людей і не хотів товаришити йому в криміналі? А відтак, чи я винен, що у нього землі нема? В ньому вічно зависть грає, Маріє, я се вже знаю. Він видить, що ми маємо й поле, і хату, і худобу, а він нічого, і то його гризе. Але чому не робив так, як ми, Маріє? Його жінка – твоя рідна сестра – дістала від свого батька стільки пражин поля, що й ти, але коли ми, як ті чорні воли, гарували від рання до вечора, – Бог лиш найліпший свідок, – він сидів у корчмі і пропивав пражину за пражиною та пересипляв найкращу пору днини. Лінивий волошисько! І те, що вона заробляла, заносив він до корчми, а як уже не було що з дому виносити, брався до крадіжки. Коли я його краденого бика не хотів у себе переховати, він став моїм найгіршим ворогом. Затроює мені мою дитину та пхає її на ту дорогу, якою сам іде, бо не хоче колись сам стати перед Богом.

– Аякже! – докинула злобно Марія. – Гадає, що як Сава візьме його гадя, його Рахірку, то ми таки зараз відділимо йому половину нашої землі та він буде знов мав за що пити!

– Аякже, так він думає! – притакнув Івоніка. – Але воно не буде так, як він гадає. Сава ще молодий, у нього сьогодні та дівчина на душі, а завтра інша. Але як Михайло піде до війська, він буде видіти, що до роботи треба інакше забиратися, а не, як він гадає, гратися лише. То він стане інший, звернеться до землі назад, і вона його вилічить. Бог нас не опустить. Я все маю надію. Він же ще молодий і дурний, а лиш інші намовляють його до гріха.

Марійка зітхнула, а по довшій хвилі понурого обопільного мовчання промовила:

– Мені серце тріскає, Івоніко, як згадаю, що ви дурно стільки грошей викинули, а Михайла, проте, взяли. Як се може бути? Де тут правда? Ідіть, шукайте жида і відберіть гроші назад. Воліла б я була ті гроші на службу Божу дати, як упхати проклятому жидові у грішну руку! Добре то пан казав, та не слухали ми його доброго слова! Подумайте, Івоніко, скільки грошей!

Вона зойкнула й похитала розпучливо головою. Він зарив пальці у волосся.

⁴⁵ Присилена —прив'язана.

⁴⁶ Відтак —пізніше.

– Не кажи мені нічого, Маріє! – сказав здавленим, благальним голосом. – Якби ти знала, як у мене на душі, ти й не згадувала би мені про се! Я виджу сам, що воно зле! Воно зле розпочалося – та най уже на тім скінчиться. Коже хоче свою часть мати. Десь щось підсунулося і пожерло мою криваву працю, але най уже на тім скінчиться. Мовчи вже, Маріє! Михайло інакше каже. «Не гризійтсья, тату, – каже, – повернуса, зароблю вам своїми руками удвоє стільки, лише не журійтсья!» А літом, Маріє, – тягнув Івоніка дальше, – як нам Бог допومة, підемо до св. Івана до Сучави й дамо, що зможемо, аби нам хлопець вернуса здоров додому. Дамо панотцям на службу, аби молилися за нас, аби Бог нас не забував, а дітям нашим аби дав щастя і здоров'я! Не журися, Маріє!

Вона сиділа мовчки на лаві під піччю й кивала на його слова головою, а її уста вряди-годи судорожно дрижали від болю. Як Івоніка перестав говорити, встала й поставила на стіл вечерю. Від часу до часу утирала долонею сльози, що все насилу тиснулися їй до очей. Михайла не було ще в хаті, але вона мала його й без того перед очима, обстриженого, перебраного, зі смутними очима і змарнілим обличчям...

* * *

Другого дня, ще досвіта, ледве що сонце зійшло, ледве що розгуляло у своїм багрянім сяєві, потьопав Івоніка з Михайлом орати в поле. Далеко-широко розлягалася тишина.

Земля розтягнулася, немов ожидала кого й віддихала землісто-вогким віддихом. Легка сіра мряка здіймалася то сям, то там по її багнистих місцях, і вона лиш темно визирала з сивавого серпанку, коли тим часом її інші часті прибралися в ніжну ясну зелень озимини. Небо було чисте й голубе, і в його шаленій висоті щебетали не видні оку жайворонки, їх голоси звучали, мов воздухом придавлені трілери⁴⁷. Батько та син висунулися з бурдея в поле. Михайло застріг препишні тірольської раси воли до плуга й поганяв їх, а Івоніка став при чепігах.

– Хіба тут почнемо, – звернувся до батька і вказав на довге, чорне, великанське пасмо ріллі, що бігла між двома плахтами зеленої озимини. – Отут починали ми й там-того року...

– Як хочеш! – відповів добродушно батько. – Воно буде добре й тут!

Опісля перехрестилися оба, сказали майже одногосно: «Боже помагай!», і хлопець пігнав воли з місця. Ті поступили повільним, майже лінивим кроком уперед, по кождім ступеню покиваючи пишними головами в ярмі, а Івоніка справив плуг. Чутно пірнула чиста, мов дзеркало, блискуча сталь широкого плугового лемеша в землю, роздерла її і потягла борозну за собою, а по обох боках борозни земля розкришувалася у м'які кусні. Землі було миле те розорювання її маси, вона не противилася йому в жодному місці, була м'яка й крихка і гріла свої освіжені сугави в сонці, а її вогкий віддих розходився у воздусі і зраджував її глибоке вдоволення.

Івоніка був нині сам не свій. Не кермував добре плугом, бо все наново звертався його погляд від плуга до сина, що, обнявши правою рукою одного вола за шию, ішов звільна, рівною лінією вперед. Оцей хлопець мав його покидати! Сама молодість, сила й здоров'я! Коли від часу до часу озирався Михайло за батьком, щоб побачити, чи батькові добре ореться, – сей не міг надивитися на нього, неначеб не бачив його досі добре, аж нині. Своїми добрими голубими очима дивився, якби хотів кождому з очей вичитати бажання, щоб заздальгідь сповнити його. Чи він, батько, не знав досі, який в нього був гарний хлопець? Люди говорили, що він йому, старому, з очей витятий, так дуже походив на нього, але він сьому не вірив. Він був дрібної, слабої будови тіла, його лице обросло правдивою щетиною, а Михайло був мов образець! І не саме великий, але плечистий і сильний, а з лица мов у якої дівчини, лише що над устами засіявся вус. Дівчата в селі знали добре, який він був, одначе він держався від усіх так далеко,

⁴⁷ Трілер – трель.

був такий соромливий і замкнений, що ніхто не міг про нього сказати, щоб глядів за одною довше, ніж за другою. Тепер мав його втратити! Три роки не мав бачити його в своїй хаті, хіба що деколи в свята, в чужій одежі, обстриженого, пересяклого чужими звичаями – він верне вже не виключно його скарбом!

А гірка острота⁴⁸ при війську, перед якою вже кождий наперед дрижав! О, який важкий тягар вложив Господь Бог на нього, відбираючи від нього сина на такий довгий час!

Як буде йому житися без сина? Як буде бурдей визирати без нього? А вже надто, коли зима настане, підуть завірюхи, заметільниці, мов лихі сили, помчать скажено полями й найгрубший слід завіють?!

Молодий хлопець опирався всьому завзято. Сміючись виходив із дому і сміючись вертався назад. Мов олень, перескакував весною глибокі шанці в полях, якими гнала розбурхана вода, а восени, як птах із висоти, розрізняв і в найгустішій мряці всі предмети на пустих просторах.

– Тату! – перебив нараз Михайло думки батька. – Не пустили б ви мене до плуга? Ви сьогодні якісь слабі, і плуг не заривається доволі глибоко в землю. Женіть воли, а я буду йти за плугом. Я се так люблю робити, і хто знає, коли знов за плугом ступатиму!

Старий зробив синові мовчки місце. Був зворушений і пішов радо до волів.

Михайло вхопив живо за плуг і обернув його так бистро в землі, що залізний блискучий леміш пірнув глибоко в землю, так, що коріння ростин чутно порозривалося, а великі подовгуваті кусні землі розсипалися грубою стяжкою, хвилюючи лагідно в один бік. Мов граючись, розривав срібний леміш чорну землю. Часом ховався глибоко в її крихкій масі, а часом вискакував, полискуючись ясно у раннім сонці, на її поверхню і пишався рівними довгими борознами за собою.

– Восени буде вам уже Сава при всім помагати, тату! – обізвався Михайло по довгій хвилі мовчання. – Він не дуже охочий до праці, але хто має вам помагати? Ви мусите його приневолювати до роботи, бо він забагато ходить по селі. Через то він бутний⁴⁹! Ви задобрі, тату, а Сава вміє використовувати доброту.

– Я журюся Савою, Михайле!

– Ей, що журитися, нема чим! Він ще дурний, наш малий, і трохи впертий, але він добрий хлопчисько!

– Бог його знає, але він часом такий, що мов каменем у серці стане.

– Ну, він такий, як я кажу! Якби мав розум, не тратив би часу, плентаючись зі стрільбою цілими днями по полі і в лісі, а приложив би, як ялося⁵⁰, руки до землі, яка його годує, і сидів би на місці. До того слухає Григорія (він соромився вимовити перед батьком ім'я Рахіри), а той підмовляє його до зла й до всякої пустоти. Оноді видів я, як він ховав старанно передо мною якесь зілля, з котрим хотів щось очевидно починати.

«Що ти там маєш?» – питаю я його.

«Що маю? Вгадай!»

«Звідки я можу знати, що ти маєш?»

«Коли не знаєш, то не потрібую тобі казати!» – відповів. Я розсміявся.

«Але ж то з тебе мудра голова!» – кажу я йому і знов сміюся. Хотів я його побудити до сміху, але він заєдно⁵¹ хмарився.

«Ну, Саво, – кажу, – маєш зілля від ворожки? Кому хочеш ним поворожити? Хочеш відігнати трутнів від бджіл? На те ще час!»

⁴⁸ Острота – суворість.

⁴⁹ Бутний – гордий, чванькуватий.

⁵⁰ Як ялося – як належить.

⁵¹ Заєдно – постійно, весь час.

«Хочу ним розігнати тих, що мені в дорозі!» – каже він.

«Ади-ади! – жартував я далі. – Може, хочеш позбутися непрошених свідків тоді, як стріляєш на зайців? Я радив би тобі, аби ти ліпше цілком лишив, бо тепер не вільно стріляти».

«Мені вільно!»

«Саво, брате! – кажу йому вже без сміху. – Чому ти такий мрачний?»

«Журися ліпше тим, як тобі буде у війську, а не мною!» – відповів мені.

«Я вже пожурюся тим, як буду там! – сказав я йому. – Але ти залиши се, з чого може вийти біда. Зілля добре або лихе годиться лише жінкам у руки або циганам, але не молодому хлопцеві. Візьми ліпше рискаль⁵² та обкопай тих пару яблінчок коло бурдея. Най земля коло кореня відсвіжитья, щоби цвіли та родили. Як добре, що я обкопував їх досі щороку: липовани⁵³ ніколи нашу хату дурно не минали, йди, Саво, йди!»

«Що мені з того прийде?» – спитав, надувшись.

«Тобі? Ну, і заговорив знов по розумові, що й стара баба не перехрестила би тебе! А що має бджола – як каже тато – з того, що мед збирає? А що має земля з того, що родить і нас годує? А що мають тато і мама з того, що мають нас і годують? Що, питаюся? Так уже Бог дав, і так мусить бути! Уважай на все, як я що роблю, щоб і ти так робив, та щоб з тебе стариня⁵⁴ була вдоволена й за мною не сумувала. Так буде і для тебе ліпше».

Він мовчав.

«Саво!» – кажу.

Він відвернувся від мене, переносячи свій зір із зілля на мої ноги.

«Саво! – кажу. – Дай мені оце зілля! Мені сором за тебе, що ти його маєш у руках!» А він – подумайте лиш, тату – зробив у воздуху над бурдеєм рукою щось ніби кружево, але так скоро, мов блискавкою. Сплюнув три рази перед себе, кинув мені зілля під ноги і втік.

«Дурню один! – кликнув я, розлючений, вслід за ним. – Сей раз прощу ще тобі оце бабське ворожбитство, але другий раз не вдасться воно тобі більше».

– Я, тату, – говорив легко зворушений даліше, – і не хочу на нього руку класти. Нехай не згадує мене лихим словом, коли піду з дому. Та й я таки люблю його, і мені жаль було б його вдарити. Але я виджу, таки виджу, тату, що його підмовляють.

– Що підмовляють, се певне, воно й не все помагає бити! – відповів старий журливо. – Мама все каже, щоб його бити, але я не можу зважитися. Все гадаю, що з часом прибуде йому розум. Він молодий, та й у тім-то вся біда. Дурний! З чоловіком, як зі збіжжям. На однім місці достигає зерно скорше, на іншим – пізніше. Один приходять борше до розуму, інший пізніше.

– То правда! – потвердив поважно Михайло.

Відтак заговорили про землю і як воно буде, як він піде до війська.

– Як вам буде тяжко, то спродайте молоді бички! – дораджував Михайло батькові. – Коло худоби треба ходити день і ніч, а ви будете доста мати на своїй голові, хоч би Сава й як ураз із вами увихався. Слава Богу, у нас є коло чого увихатися. Спродайте їх, та гроші заховайте добре, а як я поверну, то купимо іншу худобу.

– Сього я вже не зроблю! – відповів Івоніка. – А якби зробив, то таки зараз на їх місце купив би молоді, доглядав би, як ока в голові, бо вони були б твої, як і оці, синку мій. Як вернеш зі служби додому, візьмеш їх собі. Нехай вони привезуть тобі скриню і майно твоєї жінки додому, як дасть Бог дочекати, коли оженишся; я їх уже для тебе придумав. Розпічнеш із ними газдувати, а відтак, як зі всім упорашся, спродаш і купиш на їх місце інші, молоді. Вони добрі на початок. Усе, що я за їх слідом зорав і засіяв, приносило мені хосен.⁵⁵

⁵² Рискаль – заступ.

⁵³ Липовани – російські старообрядці, які проживали на Буковині.

⁵⁴ Стариня – батько й мати.

⁵⁵ Хосен – користь.

Михайло почув себе мов полум'ям обнятий. Слова батька викликали у нім сором, а разом почуття ляку. Батько думав, очевидно, про якусь багату невістку, згадуючи про майно жінки, а він мав зовсім інші думки...

Він відвернув думки батька від себе якимсь питанням про насіння і втішився вельми, коли побачив, як полем прямував до них Онуфрій. Се був старий панський побережник, що мешкав під малим панським ліском, мав там своє поле й хатину і сторожив ліса, а часами й сам ще ліпше його обкрадав.

Люди в селі прозвали його «дурнуватим», хоч він був лише фантаст. Був у поході року 59, служив дванадцять років у війську й оповідав кожному, наймолодшій дитині, свої пригоди з того його героїчного часу. Притім закидав тут і там італійськими словами, що вправді не стояли з оповіданнями в жодній зв'язі, але мали на цілі прикрасити оповідання. Говорив живо імена значних військових героїв з того походу й зачиняв тим уста слухачам, котрі важилися часом висловити чудні сумніви щодо його пригод.

Спомини про його при війську перебуте життя змінювали його цілковито, і здавалося, він бачив усю велич, усю красу і знеслість⁵⁶ того часу аж тепер, і се поривало його. Він пристроював кождий і найдрібніший епізод фантастично, говорив, мов поет, і брехав, віруючи свято в те, що говорив. При тім поривав в руки, що йому попалося: рискаль, граблі або й мітлу – все одно, оскільки воно походило на оружжя – і, оповідаючи свої неможливі пригоди, вимахував тим на всі боки слухачам перед носом. В таких хвилях бував такий поважний, що слухачі, сміючись на ціле горло, ставали в слідуючих хвилях зовсім поважні й самі попадали в захват його одушевлення. Вліті, коли ходив кругом лісу на візитацію⁵⁷, вішав перед себе на груди коновку до поливання огородини і бубнів на ній, як у бубен, так що брязкіт розходився по цілім лісі, і він тішився тим, мов дитина.

Був жонатий і мав одну доньку й двох синів. З тих один був злодій і при одній крадіжці коней утопився, а другий, ідіот із уродження, сидів при батькові дома. Доньку любив найбільше, гордився нею і, мабуть, з гордості равав кожному хлопцеві брати її за жінку, а кожному газді за газдиню.

– Не гадайте, – мовив, – що вона вдалася в мою жінку! Вона вдалася в мене, і хто її візьме за жінку, буде мені вічно дякувати! Чи, може, я лихий господар? Я маю всього подостатком.

І справді, в його городі було «всьо». Він мав найшляхетніші овочі, мав малини, суниці, великі ягоди й інші овочі, що водяться по ліпших садах. Мав грядку паприки⁵⁸, якої, як хвалився, навіть сам двірник не мав у своїм городі. Був замолоду в огородинка одного боярина в Молдаві помічником і навчився плекати садовину. В своїм городі мав і малий ставок із рибою. Все, що в тім городі росло, носило ім'я «Kaiser»⁵⁹ і мало означати тим своє високе і шляхетне походження. «Kaiser-яблука, Kaiser-грушки, Kaiser-паприка», – лепетів, неначе рекомендуючи їх глядачам. Коло хати мав бурдей, як Івоніка в полі, лише багато менший. Там пересиджував із замилюванням уліті, а взимі переховував бджоли. Був забобонний, але не в такій мірі, як Івоніка. Коли спинився коло вуліїв, командував, голосно викрикуючи, мов між жовнірами, і жив у пересвідченні, що вони розуміли і слухали його.

Найурочистіша хвилинка була однак для нього тоді, як витягав свій військовий абшит⁶⁰ і показував його своїм гостям. І він не опускав ніколи такої нагоди, коли міг похвалитися тим документом. Показував його кожному чужому чоловікові, що вступив випадково або умисне в його хату. Тоді говорив звичайно:

⁵⁶ Знеслість – гордість, пишність.

⁵⁷ Ходити на візитацію —робити обхід.

⁵⁸ Паприка – перець.

⁵⁹ Імператор (нім.).

⁶⁰ Абшит – звільнення з війська. (Прим. О. Кобилянської.)

– Прошу покiрно ще пождати! Я ще щось покажу!

Виймав iз барвного пуделка⁶¹ цикорiї великий, вже аж потемнiлий з самого складання i розвивання аркуш i, розкладаючи його з незвичайно важною мiною перед гостем, питає:

– Ну, i що ж? А правда?

Припадком⁶² не мiг у селi нiхто виказатися таким документом, i вiн гордився ним до смiшности, пересував пальцем по нiм, мов по реестрi своїх предкiв. Вiдтак просив гостя сiдати на липовiй лавцi, що тяглася попiд цiлою стiною вiд одного кута до другого, – про неї вiн говорив, що полишилася йому в спадщинi ще по дiдовi, – та утоптував гостя медом. Коли мав у себе гостем когось iз панського дому, надскакував коло нього, мов воробець (був страшно худий i тонкий), раз по раз промовляючи: «Прошу їсти; я знаю, як з панами обходитися; я був у Вiднi, в Италiї i в Яссах. Я не тугейший сiльський дурбас». До селян говорив: «їжте, їжте, не стидайтеся! Я знаю, що ви дурний мужик, що не бачив того, що я. Я був у Вiднi, в Италiї, у Яссах».

Любив дуже горiвку, а що був хоропитий i не мiг як слiд їсти, вмовив у себе, що може їсти лиш по горiвцi. Вiд часу до часу посилав свою жiнку за нею, а що й вона не була тому чудотворному напiтковi противна, сповняла все радо його бажання в тiм напрямi й ходила радо, хоч i як далеко було вiд їхньої хати до Гоппляцу, до Мендля, i приносила лiкарства.

Нинi нема часу, вiн завдав їй пильну роботу в городi й тому вибрався сам до Мендля. Крiм того, мав поступити в якiсь справi до пана й хотiв де з ким побалакати та розвiдатися, що чути нового в селi.

Розпiзнав уже здалеку Iвонiку з сином i привiтав їх лиш йому властивим способом. Пiдняв, мов дикий, руки вгору i кликав на цiле горло:

– Гей-ге-ей! Боже помагай!

Вiдтак смiявся.

Коли станув уже близько них, пiдняв праву руку вгору, мов пророк, опустил її доволi нелагiдно, як грудку, хлопцевi на голову й промовив:

– Ти вояк. Я чув уже про те. – Вiдтак додає: – Гей, що то буде за ревиння восени, що за зойки!

I розсмиявся наново, причiм його добродушне й незвичайно худе лице ставало симпатичне та притягаюче.

– Воно не може бути iнакше, тому мусимо все зносити, як Бог дасть! – вiдповiв Iвонiка побожно. – Але постiйте й розповiдajte, що нового. Як там iз вашими бджолами?

– З моїми бджолами? А, добре! Я за них подбав так, що їм лiпше йде, як менi. Коби менi так солодко, як їм. Я вже слабий, умру незадовго.

– Ей, що, бадiко! – вмишався Михайло. – Днi числить Бог, а ми маємо лиш на головi те, аби їх прожити.

– Та й аби працювати... – докiнчив Iвонiка. – Ми почали нинi орати, та й ореться, слава Богу, добре. Може, буде сього року добре лiто. Як навеснi земля добре ореться, буде добрий рiк.

– Отам на панських ланах почав уже хтось ще там-того тижня орати, – докинув Онуфрiй, – та, мабуть, не оралося добре, бо, бачу, не докiнчили загону.

– Бо земля була ще мертва. Я бачив! – вiдповiв Iвонiка. – Доки Бог святий сам землi не улегшить, нема що зачинати. Перед Благовiщенням нема що зачинати. Часу ще доволi; коби лиш тепер погода настала.

– Та так! – притакнув Онуфрiй, оглянувшись i сiв на землi, пiдiбгавши пiд себе ноги. Вiдтак витягнув з-за ременя тютюн та люльку й закурив.

Iвонiка й Михайло скористали з тої хвилi й сiли снiдати. Волам пiдкинули пахуче сiно...

⁶¹ Пуделко – коробка.

⁶² Припадком — випадково.

– Кажіть, що нового, бадіко Онуфрію! – спитав весело Михайло, що любив старого балакуна.

– Ай, лихо там знає, що нового! – відповів старий, ніби нетерпеливо. – Якби я знав, що ти за дівчатами шпиралеш, що вони тобі у голові, то я сказав би тобі, що найжвавіша із них, весела Маріцена, нанесла своєму татові й мамі гризоту у хату. Ну, дістала ж уже вона за те від свого тата добрих гепаків у плечі, але все пропало. А той навіть не хоче признатися до біди. Але се тебе, мабуть, не обходить, га? Ти самий як дівчина, ну, але люди не мовчать, про те й я розкажую. Старий пішов до панотця і пожалувався, а панотець сказав:

«Та що, – каже, – се ще не такий великий гріх, але віддай дівчину. Вона ще молода, і як буде порядно з чоловіком жити, то Бог простить їй гріх. Не сватає її ніхто?»

«Та якийсь там сватає!»

«Ну, то добре! Пришли обох до мене, принеси, що треба, і справа скінчена. Се ще не таке велике нещастя. Буде жити, як Бог приказав, буде все добре».

– Правда, що се не таке велике нещастя, – мудрував старий далі, – але-бо се нечесть! Ну, але вона має поле. Чую, дістане кількадесят пражин поля, грошей зі сотку й телицю. Тому й найшовся борзо жених. Мою Івону не сватає ніхто, хоч понад неї немає чемнішої дівчини в селі. Таке у нас село. Такого не бачив ані у Відні, ані в Італії, ані в самих Яссах. Панотець наш задобрі. Я ними комендерував би інакше, якби я був панотцем.

– Дай спокій панотцеві! – докинув Івоніка. – Йому здається, що його нещастя найбільше.

– Воно таки й велика біда. Де ж, аби добродійка та вже так запивалася? – докінчив Онуфрій. – Оноді билася з двома жінками у корчмі за якесь полотно. Казала, що мали принести панотцеві за хрестини, та й не принесли. А раз то таки п'яна напала старенького в церкві. Ледве що жінки вивели її з церкви. Тоді була така війна, як в Італії. А бідні його чотири панни так плакали і кричали, що аж жаль було. Воно таки так і є, що се нечесть, – тягнув далі, сплюнувши далеко перед себе крізь зуби. – Через неї не можуть панни віддатися, хоч мають гроші й гарне віно. Та й дивіть, яка сильна, коли хоче. П'є, цілий рік п'є, а у Великий піст і крапельки до рота не візьме. Така міцна!

– Старенький панотець погодував би сватів і самим медом, коби лише прийшли! – сказав Івоніка з почуттям. – Але ніхто не приходить, бо кожний боїться, що й молоді стануть колись запиватися, як стара. Раз було приїхав якийсь молодий панич до них, вони прибралися гарно всі чотири й позасідали всі разом за стіл. А старий панотець просив гостя, кажуть, дуже просив, аби собі вибрав одну за жінку. «Або оцю, або ту, або оту, котру схочете, беріть, вони всі добрі газдині і чемні діти, і всі дістануть однакоє віно», – приговорював.

– Та й, кажуть, молодий хотів уже одну брати, але як стара довідалася, що він не на панотця вчиться, упилася і завела таку галабурду в хаті, що, кажуть, добре, що ще не набила кого. Така люта була на всіх. Він як поїхав, так і не вертав більше до них. Бідні панни з жалю постарілися й посивіли, та й сидять і донині. А старий, – додав злобно Онуфрій, – старий, боже, прости мені гріхи мої (тут ударив себе долонею кілька разів по губах), не гадає вже про ніщо, як лиш се, аби якнайбільше гроша збити. Так, якби його ще доста не мав!

– Не має він його там багато, Онуфрію! – докинув Івоніка.

– Ет, не має! Коби я тільки мав та й ви, але біда, що не маєм! – відповів Онуфрій. – Він собі тепер лиш тим голову б'є. Оноді їду з паном на фірі, а він іде. Біла борода спадає йому по грудях, а сам згорбився майже удвоє, бо він, бідний, уже старенький. Йому більше як сімдесят. Вже в нашій селі він більше як сорок літ. Іде, а як побачив нас, уклонився. Пан зліз з брички, подав руку, вклонився та й каже:

«Як ся маєте, панотчику?»

«Зле, зле! – відповів він журливо. – Люди не вмирають!»

«Ади! – гадаю собі. – Диви, який старий мудрий!»

Хоче, аби ми вмирили. Гроші за похорон брав би, не має їх досить! Правда, вона п'є, дома сидять чотири дівці, але тому маємо ми вмирати?»

– На те він і панотець, аби нас хоронив, а за похорон гроші брав! – обізвався Івоніка. – Хоронив через сорок років, чому би йому сього й тепер не робити? Інші те саме роблять! Дурно не зроблять!

– Раз приповідав, що світ закінчиться! – обізвався знов Онуфрій. – Як закінчиться, то нащо гроші збивати? На тамтім світі Бог святий самий уже нас погодує!

– Що ви таке говорите, бадіко Онуфрію! – кликнув Івоніка, що понад усе любив справедливість і правду й тим-то йому оповідання Онуфрія ніяк не западали в душу.

– Вже як я кажу, то можете вірити! – кликнув Онуфрій з притиском і вдарив себе сухим кулаком у груди, що аж у них щось відізвалося. – Я кажу правду! Раз оповідав людям при одній клаці⁶³ в себе, аби давали більше на службу Богу, бо настане кінець світу. Ви сього не чули, бадіко Івоне? Ну, врешті, як ви не чули, то й не диво. Ви так рідко заходите в село або на Гоппляц, що не знаєте нічого. Все лиш пильнуєте вашого бурдея та того, що коло нього діється. Ви виділи, може, нового професора⁶⁴? Говорили з ним? – випитував далі Івоніку.

– Ні.

– Ну, так знов не знаєте нічого! Він так п'є, що може собі з попадею руку подати! Він не є делікатний пан. Як уп'ється, береться зараз із мужиками за шию. То так не має бути. Я був в Італії, і я того не бачив. Наші люди жалують за попереднім, та й хотіли би, аби він назад вернув, але він, мабуть, не верне вже. Пан каже, що ми ліпшого не варті, як оцього, коли не знали тамтого шанувати. Що коли нам доброго вчителя і доброго панотця потрібно, то нам потрібно й доброго бука!

Всі три розсміялися весело на оці слова, а Онуфрій говорив далі:

– Може, пан і правду каже! Бог його знає! Але я вже мушу йти. Не журися, Михайлику, що Маріценка віддається! – звернувся до хлопця, поморгуючи весело очима. – Дивися лише, аби вернув назад додому, так як я із медальйоном, тоді погуляю і поухкаю на твоїм весіллі, хоч який я старий. А як будеш уже при війську й пізнаєш там якого доброго хлопця, що ще щось і має, то скажи йому, що в Онуфрія Лопати є дівчина, гарна, як писанка, і добра, й робуча, і нехай її сватає. Нехай прийде сам, на храм най прийде і подивиться сам на неї. Як уподобає собі її, то весілля може бути в м'ясниці. Він не буде жалувати, що візьме її за жінку, він мені вічно дякуватиме. Скажи йому оце! Оце, та й що в мене є всього, і де я всюди бував, і що я не такий дурний дурбас, як усі інші мужики в нашому селі.

Потім устав, вийняв люльку з рота, утер його широким рукавом від сорочки й заховав люльку за ремінь. Відтак постояв ще хвильку, устромивши очі в землю і в одну точку, роздумуючи над чимось. Врешті, не сказавши більше ні слова, подав мовчки батькові й синові руку на прощання і, мов якою невидимою марою потягнений, відійшов поквапним кроком.

Батько й син усміхнулися мовчки і, поснідавши, взялися назад до розпочатої праці.

III

Було в маю. Перед обідом.

Михайло лежав недалеко бурдея в городі, що вибігав кінцем у дрібний лісок, який притикав із інших боків до піль, і пас воли.

Довкола бурдея пишалася земля в різних пасмах зелені, а ген далі від нього, та все-таки в сусідстві, лежали два менші ліски. Один приналежний до сусіднього і званий тому «сусідній

⁶³ Клака – толока, спільна робота за частування.

⁶⁴ Професор – учитель.

ліс», а в тім самім напрямі недалеко нього лежав малий лісок панський, де газдував і верховодив старий Онуфрій.

Оба ті ліски, з яких «сусідній» був удвоє від панського більший, ділила від себе велика левада, звана багном, задля своєї багнистої землі. В ній бував рогіз, раз у рік викошуваний, і виростала якась висока трава, на яку ніхто не лакомився.

Михайло лежав близько звірят на землі, наглядаючи, аби не зайшли в конюшину, що росла найближче бурдея, що її насіння було дорого оплачене; він грівся в весняному сонці і глядів пильно за звірятами, що паслися тісно коло себе. Думав над своїм будучим життям у місті, над поворотом додому, і як опісля все складеться, а відтак спинився думками коло пишних звірят. Мішалися, неначе його рідня, з його будучністю. Бачив у душі якесь нове обійстя, своє обійстя, чорнооку струнку дівчину і їх. Вони були тут і там і мимоволі виповняли собою якісь порожні місця...

Чув виразно, як спасали своїми грубими здоровими писками траву, як відсапували, бачив дрібні крапельки поту на тих теплих, пильних писках. Їх великі лагідні очі були отінені довгими смішними віями, а вола були такі широкі, ноги низькі, що вола звисали майже до землі.

Препишні звірята! Темно-бурі, майже чорно підсипані, з білими короткими рогами, і такі ситі й виплекані, що було мило гладити їх по хребті. Притім були спокійні й випещені, мов діти, і знали його голос дуже добре. Коли вступав до стайні, звертали свої статечні голови за ним, простягали шії, оскільки се їм ланцюги при яслах позволяли, і нюхали своїми грубими ніздрями у воздуху, чи не приніс їм хліба або кулеші. І він усе приносив їм щось, коли приходив з дому, з села, з «гори» до бурдея, а коли не мав нічого при собі, то бодай гладив і пестив їх, а се вони також приймали вдячно. За те лизали йому руки, плечі й груди. Були добрі, вдячні звірята...

Деколи в неділю або свята, коли надворі була сльота, він волів пересиджувати в бурдею, чим іти додому в село, витягав сопілку, сідав на постіль, що стояла рядом із ними, і грав годинами. Заховувались нерухомо, хіба що жували одностайно.

Він любив їх, як добрих товаришів, а тепер, мабуть, ще більше, відколи дізнався, що були призначені для нього.

Навкруги панувала тишина.

Та не та мертва тишина, що царює зимою над широкою просторінню.

Тут пишалося життя, куди оком доглянути. Лани з хлібом зеленілися, конюшини розцвіталися, у воздуху грав милий запах з цвітів сіножаті, буяли рійно комахи, метелики, бджоли, а високо, невидно, під голубим небом розсівалися жайворонки дрібними милозвучними перлами.

Сонце почало легко припікати, а ясність так і вабила стулювати очі. Коли стулював, бачив прерізні барви...

Малий садок за бурдеєм стояв у самім розцвіті й дихав солодкими, сильними пахощами. Між молодечою зеленню листя визирав цвіт груші білими в'язочками, там вишень, слив, а там глибше, стикаючись уже з лісом, блідо-рожевий цвіт яблїнок. Безліч бджіл вешталось воздухом, бринячи, приваблені пахощами, як і самим цвітом, всмоктувалися жадібно в ніжні білобарвні зіздки між листям і неначе впивалися їх тоненькою красою...

Місцями збиралася їх громадка на в'язанках цвіту, і коли ледве замітний подув вітру порушив галуззям, вони, мов у грі, хиталися враз із цвітами й здавалися якоюсь преніжною пустотою природи, особливо ж у тих місцях, де пишалося садовина в розцвіті. Довкола саду й бурдея буяла грубою густою верствою зелені накраплювана білим і рожевим цвітом конюшина;

а далі за нею простягалися лани збіжжя, яке легко й ритмічно колихалося під такт подихів леготу.⁶⁵

Далеко й широко нічого, крім миготливої широкої зелені, а десь-не-десь між нею горстка поважного лісу, до купи збита громадка струнких дубів-сторожів. Звичайно ледве помітний бренькіт бджіл творив тут, у тишині, своєрідну, преніжну музику, що переводилася воздухом пильно-рйними хвилями з місця на місце, оминаючи хіба безцвітні пасма землі...

Ніжна, ледве помітна музика мала в собі щось сонливого, однак молодий хлопець був далекий від усякого сну. Зрештою і не звертав зовсім на неї уваги, зріс і зжився з нею і не відчував її звучної гри округ себе.

Думав про робітницю в панських покоях, про Анну, яку любив тайком із цілої душі; думав над тим, як то буде, коли піде восени з дому й не побачить її вже скоро. Знав, там у місті не побачить її, бо і як би? Вона була наймичка, і ніяк їй було по містах їздити.

Вправді ходила чутка, що пані переселиться в місто, бо часто занепадала на здоров'ї, але чи пустить її мама з нею в місто?

Певно, що ні. Се ж була погана жінка, люта, мов жид-лихвар на гроші лакома, і гірша, як деяка мачуха.

Все грозила їй, що відбере її від пані й видасть заміж за якогось свого горбатого сусіда-вдівця, як не буде віддавати їй зароблених на службі у пані грошей. А бідна давала, що мала, лиш аби могла дальше в пані лишитися і не вертати до дому, якого боялася, мов самого пекла. Вона взагалі була бідна з своєю матір'ю-відьмою і тим, що була без батьківської опіки. Її батько, чесний газда, як розказували люди, помер давно, а самотній брат її, колишній вояк при кінноті, парубок зарозумілий і язикатий, хіба що бив її від часу до часу, як не пхала йому в руки гроша на тютюн або горівку. І звідки мала остаточно набирати стільки тих грошей? Вона стидалася просити у пані грошей, але він не вірив їй і бив тайком, коли лиш навинулася нагода. Бог знає, вона цілком була інша, неначе не його сестра, хіба що була така струнка, як він, як смерека. Він був дуб, не парубок.

Коли думав про неї, бачив її все перед душею такою, як колись перший раз.

На панській подвір'ї. Одного разу лупили там кукурудзу. Коло стодоли й кошниць⁶⁶ сиділи робітники, жінки, чоловіки й дівчата, він і вона, і лупили. Він і вона сиділи при однім гурті, а між ними старий Петро, що наглядав за роботою. Кукурудзи мали з одної купи сипати вже до кошниці. Старий Петро гукнув на одну грубу пикату дівчину, що неустанно передиралася з одним хлопцем, щоби принесла із стодоли драбину. Вона відповіла, що принесе, але, не рушаючись із місця, гралася найспокійніше дальше, перекидуючись з хлопцями кукурудзами.

– Ну, сороко, ти оглухла? Не чуєш, що я казав? – гримнув наново Петро на неї, ніби погрозив кулаком. – Я зараз там прийду на твою голову!

Та дівчина, мабуть, знала, що його слова не такі грізні, як здавався його грімкий голос, і, замість виконати наказ, почала боротися з хлопцем, що саме в тій хвили упхнув їй шумилиння⁶⁷ за ковнір.

Анна бачила те все.

Вона заховувалася цілий час мовчки й скромно коло роботи, а обзивалася лише тоді, як її хтось прямо про що питає.

Він, Михайло, неначе не бачив її, хоч сидів проти неї і їх погляди від часу до часу стрічались. У неї були тихі блискучі очі й часом зніжна усміхалися.

Бачачи, що пустотлива дівчина вдруге не сповнила наказу, піднялася вона з свого місця і пішла сама до стодоли по потрібну драбину.

⁶⁵ Легіт – легкий весняний чи літній вітер.

⁶⁶ Кошниця – висока й вузька повітка, виплетена з лози, куди зсипають кукурудзу в качанах.

⁶⁷ Шумилиння – листя з качана кукурудзи.

Петро глядів хвильку за нею мовчки, а відтак посвистав злегка перед себе.

– Мой, мой, що за дівчина! – сказав до громади коло себе. – Варто, щоби її порядний хлопець полюбив, а відтак засватав. Дівчина як золото, та й добра!

Йому, Михайлові, заграло серце живіше в грудях, а інші люди поглянули ласкавим оком за нею.

За хвилину вона винесла драбину.

Ішла повільним ритмічним кроком, несла на лівому рамені довгу драбину, а праву руку сперла на клуб, щоб іти в рівновазі. Була прегарна в тій хвилі. Середнього росту, з темним, як шовк, волоссям, мала на собі скромну ріклю, що, не стісняючи її в рухах, приставала пестливо до її молодії, гнучкої статі, що, на око ніжна, таїла в собі силу та вабила до себе, мов музика, гармонією жіночості. Не підводила очей, зближаючися чимраз більше до громадки людей.

Коли станула вже близько гурту, він устав із місця і взяв від неї драбину, причім стрінувся знов із її чорними очима. У неї грудь хвилювала злегка. Вона усміхнулася до нього.

Отакою бачить її тепер у душі. Отакою, як ішла з драбиною на рамені через подвір'я однаковим, обережним кроком, та й із легко спущеною головою... Була чесна дівчина, про яку й одна душа злого слова не сказала. До того знала стільки прерізних робіт, про які іншим дівчатам в селі й не снилося. Все була коло панни й вивчилася при ній всячини. Панна говорила з нею не раз, мов із рівною собі. А й стидлива була страшенно. Там, де інші дівчата лускали зо сміху, штовхаючи одна одну ліктем, ніби потайки, та перешіптуючися, вона соромилася до сліз і була б, мабуть, із сорому в землю запалася із-за того, що чула все, особливо ж, коли він був при тім.

– Гай, гай! – грозив їй раз один хлопчисько, якого висварила за нечемні слова. – Ти уважай, щоби колись галузочка не зломилася!

А вона обернулася й ударила його по лиці.

Інші дівчата сміялися.

Інші... але вона не була, як інші. І справді. У неї був уже – як глумилися деякі хлопці – «панський розум».

Але найбільше любив її Михайло, коли усміхалася, як тоді з драбиною, а загалом за те, що була тиха та добра. Інший раз, де вона йому знов так дуже подобалася, було в сусідньому селі. Він ішов по сіль для товару й мусив саме в тім селі минати хатину її мами. Бідолашну, похилу хатину в середині малого городця і близько гостинця.⁶⁸

Вона стояла в городці межі темними мальвами й соняшниками, сама як струнка мальва, і помагала мамі чистити горох решетом. Зблизившись до хати, він поздоровив її і станув на хвилину.

– Боже помагай, Анно! – сказав несміливо.

– Дякувать! – відповіла вона, геть під волосся зарум'янівшись.

– Чистите горох?

– Ай, певно, що чистимо! – відповіла замість неї грубим голосом стара, витріщившись на нього недовірливим поглядом. Вона була дуже погана, оця її мати. Передні зуби виставали у неї з рота, як кли⁶⁹, сорочка на грудях була вічно розп'ята, а білий рушник на голові завсіди перекривлений. Виглядала, коли б і не глянути на неї, як п'яна або якби що лише з ким побилася. Він стояв хвилину, дивлячись на неї, як вона, не підводячи очей до нього, бачила й відчувала його присутність і мовчала.

– Я йду до склепу⁷⁰ по сіль для товарини! – сказав.

⁶⁸ Гостинець – шлях.

⁶⁹ Кли – ікла.

⁷⁰ Склеп – магазин.

– Не тяжко йти, як худоба є! – обізвалася знов стара неприязно. – У нас нема худоби! Мій чоловік помер і лишив мене з довгами. Я мусила останнє теля продати, щоби його поховати. Тодор (так звався її син) був при жовнірах, а оця, – вона кивнула зневажливим рухом за дівчиною, – помагала лиш ложкою при мисці. Тепер він усе, що заробить, складає для себе; він задумує женитися, – додала злобно, – а оця чічка⁷¹ працює день і ніч для чужих. Боже борони кожного перед такими дітьми, як я їх маю! Се кара Божа, такі діти, вороги! Розум і руки у них лише для себе.

– Ей, мамо! Вам би таке не говорити! – сказала Анна з легким докором. – І нині дозволила мені пані допомогти вам у роботі, хоч і у нас роботи було всюди повно. Я рятую вас, де можу! Але ви ніколи не вдоволені!

– Бо мене лютить те, що тобі чужі пани миліші, як твоя мамка. Я з тобою доста набідилася, заки таку вигодувала. Все добре, що пані й панна скажуть або навчать, а все зле, що мама скаже. Гай-гай! – говорила твердо далі, підкидаючи високо горох в решеті. – Будемо видіти, як далеко ти зайдеш із твоїми панями! Ти ще не знаєш: панська ласка лише до порога, а там – «марш за двері!»

– Я ж вам усе даю, мамо, що там заслужу, хіба що собі яку одежину справлю! – говорила дівчина з огірченням. Їй було соромно за мамині докори перед ним, і вона хотіла немов оправдатися. Він за нізащо в світі не смів думати, що вона для своєї матері не була добра.

– Ай, певно, «речі!» – глумилася стара. – Відколи ти в панів на службі, то вже й горботку⁷² покинула носити, де ж би, соромно вже! Гай, гай!

– Панна каже, що любить мене у спідниці, ну, і все дає в дарунок спідниці. Але я можу й горботку носити, сього мені ніхто не забороняє. Але як панна для мене добрі, то чому їх не слухати?

– Воно гарно й у спідниці ходити! – вмішався він несміливо, хочаби звести розмову на що інше. Йому було жаль дівчини, яка ще не мала вправді сліз в очах, але в голосі було їх уже повно.

– Про мене! Але збанок, кажуть, до часу воду носить! – сказала стара. – Ти вже стала гонорна, ніби кухарка. Добре, що навчилася вже в панни в покоях викручуватися та каву варити, то тепер уже мамки не потрібно. Вже те білля, що я виперу, не біле, а те, що я його вшию, загрубо шите. Але пожди! Я ще тебе колись навчу розуму! Я лиш дивлюся, як то ще довго потриває, на як ще довго твою мамку полишиш, а сама по службах ходитимеш, я лиш дивлюся!

Вона усміхнулася поганим, злобним усміхом і висипала лютими, роздразненими рухами очищений горох у мішок, що лежав недалечко на землі. Дівчина схилилася і допомгла. Однак він бачив, як вона обтерла скоро рукою сльози, що таки втиснулися їй в очі. Відтак мусив іти даліше.

Поздоровив стару й молоду і пішов, але заким відійшов, попросив ще трохи води напитися.

Вона винесла йому води й подала через низький пліт. Пив мало. Замість того заглянув у її тихе, смагляве обличчя і в очі. Очі, що промайнули в тій хвилині по нім, були несказанно сумні й не говорили саме тепер нічого до його душі. Неначе засоромлений, перескочив вузький шанець, що ділив його від дороги, і відійшов скоро. Вона йому дуже подобалася, але стара, та стара! Коби Анночка дісталася раз по праву в його руки, то вибив би їй ті кли напереді, що ними кусала всіх, мов лиха собака. Чарівниця ота...

⁷¹ Чічка – квітка.

⁷² Горботка – дві плахти, що їх носять замість спідниці.

* * *

Відтак бачив її ще частіше. Часами мав діло на панському подвір'ї, або тато висилав його туди з орудками⁷³. Тоді все перемінявся з нею кількома словами. Не говорила ніколи багацько, але все розумно і скромно і не сміялася на все горло, як інші дівчата. Була інша, як другі сільські дівчата. Не знав саме докладно, чим різнилася від інших, не застановлявся над тим ніколи глибше. Він відчував лише сліпо різницю. Була ніжніша й тонких обичаїв. Була в одежі все чиста, а гарне темне волосся її було в порядку. Воно утискувалося в неї з дня на день, коли тим часом інші дівчата розчісували його лише в неділю або в свято. У неї не було багато намиста на шії, але ті цітки⁷⁴, що їх носила, були завсіди гарні. Єство самого ліпшого і тоншого лежало в тім, що зайняло його некультурну, але в основі чисту й добру душу, і його впливові піддавався несвідомо. З нею годі було як-небудь шуткувати, за рукав тягати, зачіпати. Чоловік так і сам ставався поважним, як опинився близько перед нею. Немов затихала цілим єством і гляділа очікувачим поглядом на ті уста, що мали до неї заговорити. А коли і здобувся хто на те, що звернувся до неї легким словом, тоді рум'янилася, потопаячи в полумені чистого, дівочого сорому та усміхаючись вимушено й змішано, щоб уже однак в останній хвилі мати очі вогкі, а уста щоб умовкали цілковито.

На танці не ходила ніколи. Була майже від чотирнадцяти літ на службі у дворі, а забави й розривки⁷⁵ її сільських ровесниць були для неї цілковито чужі. Не мала й жодних товаришок між сільськими дівчатами й товаришувала виключно з донькою Докії, Парасинкою. З іншими не мала що балакати. У неї не було таємниць і любовних справ, які спонукували дівчат до шаленого дитячо-безумного сміху й переговорів. А що панська хата лежала потрохи відсторонь від властивого села і все-таки треба було з годину ходу, аби до нього дістатися, а вона все рвалася як не до одної праці, то до іншої, то їй лучалося лиш дуже рідко забігти на яку там балаканку.

В неділю ходила до церкви, але й тут не лишалося їй багато часу до бесіди, до ближчого зазнайомлення.

По службі, щоправда, зближалися до неї і обступали її дівчата, оглядали її одіж, її гарно вишиту сніжно-білу сорочку, її маленькі срібні ковточки, що дістала одного разу від пані; доторкалися всього пальцями, допитувалися о плату і їдло, яке мала у панів, дарували їй цвіти, але тому, що по тому всьому вичерпувалися теми правильно, а вона перша не починала наново розмови, так усі розходилися байдужно.

Сільські хлопці журилися нею ще менше. Вона була убога, та й тому не мала для них ніякої вартості. Не мала ні землі, ні грошей. Землі не мала ніколи, бо її родичі були бідні зарібники, а гроші, коли були у неї хоч і найдрібніші, відносила зараз до матері. Мати ж мучила її та била доти, доки вона не віддавала їх до останнього феника. Таким чином була її будучність обмежена на працю рук, неустанный пострах перед матір'ю і остротою брата. Пізнання та свідомість великої бідноти, а з тим почуття своєї немочі настроїли її і без того до поваги й думання склонну натуру поважно до глибини душі. Її щоденні сходи́ни з панею і панною, чутливими і благородними жінками, що її дуже любили за її тиху та консеквентну вдачу, відібрало її єству жорстокість і неповоротність некультурної селянки з першої руки, а натомість надало їй поважній душі корму, гнучкості і свого роду інтелігенції.

Не вміла читати й писати. До писання не складалися її пальці, звиклі лиш до «грубілої» праці, а до читання нестало часу. Все і всюди манила праця, і свободних хвиль в її скромнім

⁷³ Орудки – справи.

⁷⁴ Цітки — маленькі мідні випуклі кружечки.

⁷⁵ Розривки – розваги.

житті не бувало. Та зате заховала її дівоча душа, із-за умних і щирих наук і присторог благородних жінок, білість і чистоту. Пригадувала дику цвітку, що виростала в затишку лісу, далеко від голосного світу, або диких голубів.

Старші, поважні й багатші газдині, як Докія і кілька інших, що бували частіше в панській хаті і знали її добре з пильності й чемності взагалі, любили її і були їй прихильні. Проти них вона була покійна й цілувала їх, при стрічі в неділю і свято, в руки. Їм се було мило, і вони, цілуючи її в чоло, називали її «доньцею». Але простіші не мали для неї серця.

Вона навчилася в дворі багато, чого вони не знали, і чого дівчина не могла затаїти – вигладжувати білля, варити і т. ін., – а що се незнання тої роботи не годилося з їхньою гідністю газдинь, то вони глумилися з неї і кепкували при кожній нагоді. «Вона дивиться лише, аби на ній сорочка була біла, – говорили, – але чи її скриня заповнюється біллям, се вже її не обходить. Відай, треба буде дві пари волів, аби потягнути її скриню до хати чоловікові, як дістане якого, бо одна пара не встигне».

Або знов: «Вона вміє білля вигладжувати й наперстком шити, але тим вона не доробиться ані землі, ані чоловіка.

До землі треба з сапою приступати, а до чоловіка – з повними руками. Але, може, їй придасться коли й наперсток. Лишиться без даху над головою, бо в неї мамка і братчик такі, що за те не тяжко, тоді вона поставить собі його на голову й він їй стане за покривало...» І такі інші глупості...

Дівчина знала про те все, і се відбирало їй певність у поведенні й огірчало. Як тяжко було бути убогою! Чоловік ні для кого ніщо не значить. Та добре, що хоч руки були в неї здорові. Ті руки допоможуть їй, аби їй як тяжко було в житті, бо й що було діяти? Світ для всіх. Для багатців і убогих.

* * *

І тепер він думав про неї.

Гірко було все покидати. Родичі хоч раз-два в рік прийдуть, але вона? Люди кажуть: «Що має чие бути, те не мине його!» Він має надію, що вона буде його.

Він її любить. У неї нема ні поля, ні худоби, ні грошей, але він її, проте, любить. Дасть Бог, доробляться. Затє у нього є поле й худоба. А ось хоч би й бики оці, товариші його.

Він задумався на хвилину і не заздрів, як один з волів потягнув писком за конюшиною і, смикнувши добру жменю, молот її пильно, піднявши голову від землі.

Не міг сердитися на нього. Він був усе цікавіший до всього від «Лівого» і був би хто знає що пожер. Стіну злизував, як ясла були перед ним порожні...

Звірина дивилася живими очима перед себе й молола пильно писком, а він аж погладив її під впливом якогось наглого, теплого зворушення, яке ним заволоділо. І вона буде їх любити. Хто їх врешті не любив би?.. Ей, коби вже до того дійшло!..

Потім зітхнув і обернувся миттю лицем до землі. Перед ним розстелився час якоїсь будущності, що, мов земля, заважила на його душі й мов чорним смутком залилася...

* * *

Робітниця в панських покоях не знала, як воно зчинилося, що нараз син Івона Федорчука, Михайло, опинився перед її душею. Думала над тим тільки, чому весною цвітуть дерева, зеленіють лани й ластівка гніздо ліпить. Воно прийшло було, а коли було вона його здалека або зблизька бачила, заходила з нею зміна, з якою не вміла собі здати справи.

Знала, був добрий для неї і не так, як інші. Він був багатший, як інші газдівські сини, але проте говорив із нею, як із рівною собі. Як просив сірнички, або води, або коли питав, чи

пан дома, то все був дуже чемний. Не заходив собі ніколи з нею в жарти й не плів пустих слів. Туга за ним зростала в ній чимраз сильніше, ставала чимраз більш докучлива. Вона ж не була дитиною, їй було вже двадцять років, не була ні глуха, ні сліпа. Знала, що любила його.

Неначе злочинство, крила се в своїй молодій смутній душі, не знаючи, що з тим почати, та купала ту свою любов ночами в своїх сльозах... До ворожки боялася йти, а хоч би й пішла, то що вона їй скаже?.. Вона ж була бідна наймичка, а він син багатих родичів.

Стала така поважна й похмура, що її оточення се майже спостерегло. Вона сама не запримітила сього.

А її мати та брат усе грозили їй від часу до часу, що видадуть її заміж за горбатого сусіда. У нього була й хата, і поле, і худоба... і він був, як говорили, добрий чоловік...

Незамітно уклалася лінія болю коло її молодих невинних уст...

* * *

Було се одного вечора в липні.

Анна ходила до жінки старого Онуфрія по гриби й саме вертала додому. Їх хатина стояла під панським ліском, і вузька стежечка вела від неї через поля попри бурдей Івоніки, аж до сільської дороги. Було пізно. Чудовий, ясний, тихий вечір. Небо із незвичайно випуклою глибиною було засіяне зорями, а між ними місяць жаристий і свідомий побіди. Далечина була лагідна й виразиста, а над полями, на які спала рясно роса, здавалося, розпростерта срібна сітка.

Нива з гречкою простягалася ніжним біливом коло високого й буйного жита, а там далі краплі роси блистіли, мов остали, на житі і пшениці зачіплені сльози проти місячного світла. Десь-не-десь знімалася з мокриших місць легка, прозора мряка. Глибока тишина панувала всюди, лиш сверчки перекликувалися численно й оживляли широко і далеко далечинь. Крім того – жодного звуку. Все стояло неповорушно, штивно, пило спокій ночі, що наближалася повільним кроком і гіпнотизувала все магічним місячним світлом.

Анна йшла спішно вузькою стежкою, що вилася майже невидимо скісно між гордим житом. Жито сягало їй майже по груди й було таке пишне й буйне; такого вже здавна на нивах сього села не бачили. Се було саме збіжжя Івоніки, через яке йшла стежкою і яке від часу до часу гладила верхи рукою, мов голублячи його до себе.

Була поважна, як звичайно. А там, у старого Онуфрія, чула різні новини. Він оповідав, що до нього заходив оноді Івоніка, хотів від нього купити один штубей⁷⁶, але Онуфрій не продав; він не продає, як казав, нікому своїх бджіл, бо свої бджоли має він лиш для себе; йому оповідав Івоніка, що у нього всі такі згризені, що Михайло вже в жовтні забирається і що він, Михайло, дуже зажурений.

Неустанно шукає собі роботи. Ба сеє візьме в руки, ба теє. Ба йде в поле, ба вештається коло товарини, коло бджіл. То знов лагодить щось коло плота, аби його завірюха і сніги не звалили взимі до землі, то знов покопує шанці по полях, щоби в дощових часах не перепоявалася земля надмірно водою, то знов бере сокиру в руки... Все хоче лишити татові в порядку, як піде, бо... може, ніколи не поверне! А Марія плаче, що далі буде треба керницю для її сліз копати... Але вони всі дурні, – сказав до неї опісля Онуфрій. – Він був в Італії, у Відні й вернув зате з гонорами додому. Але всі люди в оцім селі – останні дурні, – се сказав він Івоніці на всі його жалі.

Вона роздумувала над тим, як то буде, коли молодий хлопець піде. В її поважній душі зарився вже здавна біль розлуки і зростав чимраз більше. Вона вже здавна знала, що він мусив йти; знала се скорше, як всі інші. У пана, де родину Івоніки любили й шанували, говорили не

⁷⁶ Штубей – вулик.

раз про се, що хлопець не буде й не може бути увільнений і буде мусити відслужити у війську свій час. Але вони не вірили й усе пробували на різні способи урятувати сина. Тепер же пересвідчилися, що там правду говорили. З ним самим не говорила вона ніколи про се, що він піде. Він приходив тепер доволі часто на панське обійстя. Перед двома тижнями приніс від свого батька меду для пані в дарунок. Передав їй, і вона віднесла мед до покоїв. Коли хотіла відтак миску вимити і йому віддати чисту, сказав:

– Лиши се! (Тикав їй, помимо того, що була бідна наймичка.) Се вже дома зроблять! Що ти робиш, Анно, і як маєшся? Я іду позавтра з татом на ярмарок на Петра в місто. Хочемо одну корову продати й молоді бички купити. Що тобі звідти привезти?

При тім узяв її за руку й шукав її погляду. Жаріюча полумінь так і обгорнула її, і вона вирвала руку назад. Він, очевидно, жартував. Так питають звичайно, коли їдуть на ярмарок. Лише її дика душа не могла увійти в той жарт, і вона відповіла майже жорстоко:

– Що хочете!

– Я тобі принесу «файний» перстін! – сказав він непевно.

Відтак увійшов один із слуг у кухню, і він віддалився мовчки.

Тепер було вже по Петровім ярмарку. Вона лиш чула, – старий Івоніка був майже що другого дня у пана, любив усіх дома, мов батька й матір, – що спродали свою найкращу й найдорожчу корову і що Михайло за нею плакав. Але її треба було спродати, – оповідав він, – бо не міг запускатися багато з товаром на зиму. Все те потрібувало надзору і праці, а він сам не зможе всього як слід допильнувати. Зрештою, йому буде потрібно грошей, і Михайло буде також при війську потрібувати грошей.

Всюди стрічала його ім'я, чула щось про нього, чула, як його вихвалювали все і все... Ой Боже, нехай уже буде, як Бог хоче! Вона могла свою долю хіба Богу повірити. Всюди визирало щось смутного, але, певно, вже її доля була така... Вона схилила голову і прискорила крок. Вже пізно стало. Ніч настала вже вповні.

Вона оглянулася, а кругом нічого, лиш поля й поля, лиш небо і звізди. Ген далеко по однім боці, куди вона прямувала, біліли заслонені почасті садовиною стіни поодиноких сільських хат, а цілком далеко, на легкім згір'ї, здіймалися між верхів'ям старих лип два високі комини панського дому.

Мала ще перейти цілу ниву жита Івоніки, відтак конюшину, а відтак ще минути хату Докії, і аж потім вийде на доріжку, що веде до панської хати.

Близько неї крикнула перепелиця, захована в житі, відтак перелетіла їй майже перед лицем; сверщкі цвіркали, здавалося, саме коло неї, а якби хто хотів оглянутися за ними, добачити їх там, звідки прозвеніло їх цвіротання, та воно доходило знов з іншого місця. Се була їхня сверщкова тайна, якою дразнили нічних мандрівників.

Нараз виринула недалеко постать, розхлювала осторожно обома руками штивне море збіжжя і підійшла прямо до неї. Се був Михайло.

Вона перелякалася. Він з'явився, неначе з-під землі виринув. Її ество підлягало могутньому впливові нежданогої хвилі й не могло від нього освободитися.

– Добрий вечір, Анно! – сказав сердечно, знімаючи капелюх, і подав їй руку. – Відки вертаєш так пізно?

– Від Онуфрія з грибами, – відповіла слухняно, мов дитина, тремтячим голосом.

Він мовчав хвилю і дивився на неї. Стояла перед ним темнява, пряма, замкнена високим житом, мов смерека, її голова була схилена низько на грудь, а руки спущені вділ. Ніч була така погідна і прозора, така прегарна й тиха, – нічого, крім цвірінкання сверщків...

Він бачив виразно її голову і її сумовито закроєні уста.

– Анно! – почав зворушено. – Глянь на мене! Я знав, що ти йшла до Онуфрія. Я ждав і визирав цілий час за тобою... хотів із тобою говорити.

Сказавши се, поклав обі руки на її рамена, оглядаючись zarazом притім лякливо позад себе. І він був соромливий і полохливий; ніколи в житті не промовляв ще так до дівчини. А як і вчинив се, то не довіряв і самій тишині ночі й мовчазним нивам.

Вона позирнула на нього, щоб опісля опустити очі. Ціла повага її ества обхопила її і заволоділа нею цілковито. До того прилучилося дике зворушення, що замкнуло її уста.

– Анно! – тягнув він ніжно далі, притягаючи її несміливо до себе. – Ти мовчиш так, якби я хотів тебе бити; може, тому, що йдеш через моє поле? Сею стежкою йде кождий, хто хоче. Ти можеш десять разів більше від інших ходити, коли схочеш! Я вистелив би тобі сю стежку найкращими килимами моєї мами. Я люблю тебе!

Вона поблідла, глянувши на нього дико зворушеними очима, і мовчала далі. Щастя було таке велике, але й таке несподіване, що вона стала безрадна й не знала, що сказати.

– Я тебе люблю, Анно, вже віддавна! Ти така гарна й добра! Хочу тебе взяти за жінку, тебе одну! Тебе одну-одніську! Ти мусиш мені сказати, чи ти хочеш і чи любиш мене?

Паралізуюча повага усунулася з її душі. Вона обвила його шию руками й повисла на ній.

– Ти любиш мене? – прошептала врешті. – Любиш мене, Михайле? Я сього не знала! Я така бідна... Я нічого не маю... Я не маю поля... Але я тебе люблю...

– Я не питаю за поле, зозулько...

– Але я тебе люблю... знаєш?

– Хотів знати...

Поцілувалися.

З цілою повагою, яка була їй властива, пробилася її глибока любов; з цілою потугою молодії лиш десь-не-десь культурою діткненої душі, розлилася вона тепер і розігралася гучно. Була цілком сповнена любов'ю, цілком перейнята тим надсильним, досі завсіди лиш боязко заховуваним, затаюваним почуванням.

Але так, як воно зложилося, було майже не до увірення. Найпорядніший, найліпший хлопець у селі й один із найпожаданіших любив її. Її, що нічого не мала, була убога і лиш виставлена на гнів матері і штовханці брата, якою ні один хлопець у селі не журився, яка не істніла для нікого, крім для своїх хлібодавців.

– Я стільки по ночах наплакалася! Бог один лиш знає! – прошептала тихо, ховаючи соромливо голову на його груди.

– Чому, любко? – питав він, гладячи її чорне, у світлі блистяче волосся і притискаючи її до себе, мов дитину.

– Бо так! Як було мені не плакати? Все було таке смутне! В мене нема ні жмінки землі, ні грошей. Моє серце підгризало щось, мов червак. Я ані знала, що ти мене любиш, ані що...

– Ані що хочу тебе за жінку взяти? – докінчив він речення й усміхнувся. – Але тепер уже знаєш! Тепер не потрібуєш уже плакати! Віджени смуток і візьми замість нього мене! А як тобі знов коли стане на серці тяжко, то вийди й поцілуй мене! Доки я ще тут, цілуй мене! Доки я ще тут...

– Та й доки я жива по світі ходитиму, Михайле! – сказала, обнявши його дико за шию і надставляючи з неказанною щирістю молоді, непорочні уста до поцілунку.

– І доки я по світі живий ходитиму! – сказав глибоко зворушеним звуком, із щирою вірністю й сердечністю, і поцілував її. Був неказанно щасливий у тій тихій, ясній, місячній ночі, сильно зворушений і розжалоблений і притім собі зовсім новий. З ним ніколи не бувало, як тепер.

Було так чудово й гарно і що вона його так дуже любила, оця гарна, розумна, тиха дівчина, що не мала собі пари й не була нікому рівна.

– Я тобі перстінь приніс, що купив на Петра в місті! – сказав він і витягнув його із-за ременя. Відтак засунув його їй на палець.

– Тримайся мене, Анно, як я піду! – промовив поважно. – А я тобі також слова не зломлю! Скоро поверну, зробимо весілля!

– Ти не повернеш скоро, Михайле! – сказала й зітхнула.

– Чого зітхаєш? Не зітхай! Не смути мені ще більше серця, я й так із жалю землі не виджу. Дома не виджу нічого, крім сліз. Мама заєдно плаче, а тато зітхає мовчки. Я все собі гадав, що воно не прийде до того.

– Я се знала, Михайле! Я чула, як пан і пані говорили, що нічого не pomoже, що ти будеш мусити свій час відслужити. Пан був би порятував, якби було можна. Вони люблять тебе. Тебе, твого тата і твою маму. Я лиш перед своєю мамою боюся і перед братом. Вони все грозять мені сусідом...

Вона урвала і притулила, як перше, голову до його грудей. Він мовчав хвилину, погладжуючи наново її голову ніжно, а відтак сказав:

– Терпи, а не йди за нього! Бог нам допоможе! На Різдвяні свята дістану, може, відпустку і приїду. У мене є надія, що все буде добре. Дотримай лиш мені слова, а як я верну з війська живий, тоді не буду боятися твоєї мами, ні твого брата.

– А твої родичі, Михайле? – спитала вона і, піднявши голову, поглянула йому вигребущо й боязко в очі.

Він здвигнув плечима й усміхнувся примушено. Знав, що вони не будуть за тим, особливо ж його мати. Вона для нього бажала би самої королівни, але він мав те пересвідчення в серці, що здобуде її для себе. А батько його знов дуже любив його, і коли батько пристане на те, мати мусить пристати.

– Ти тим не журися! Оставай лише nadalьше у пані й будь мені вірна та молися за мене, коли буду там. Як там не вмру, буде все добре.

Вона почала тихо плакати.

Він запримітив се.

– Тепер уже плачеш! Я ж іще не пішов і не вмр! Пожди ще з плачем! – потішав її, а тим часом огорнуло й його якесь почуття смутку. – Поцілуй мене радше ще раз!

Він обняв її пестливо рукою й підняв її голову.

Тут вона схаменулася.

– Я мушу вже йти! – сказала похлоливо, пригладжуючи собі волосся. – Я забарилася! Боже мій! Що там скажуть? А я цілком забулася! Скажу, що в Онуфрія забарилася. А там, у Докії, вже спустили з ланця великого пса, а мені прийдеться минати її хату.

Вона підняла одною рукою з землі кошик із грибами, а другою обняла ще раз його шию.

– Будь здоров, Михайле; добраніч і приходь! Прийди з чим-небудь до пана, щоби я тебе ще бачила! Я буду за тебе молитися і слова не зломлю. Вже най буде, як буде!

– Може, чей, не застрілять мене! – жартував він вимушено. – А коли мене й поцілить яка куля, то, може, не загину відразу. Я міцний, і недурно кажуть, що я як той медвідь. Сава вимовляється все тим, коли не хоче мішки з насінням виносити на під. «У тебе плечі, як у медведя, – каже він, – неси ти!»

Вона ступила вперед і подалася вперед.

– Я вже йду, Михайле, вже пізно!

– Я тебе підведу!

– Ми не маємо тут обоє місця, бачиш? Стежка така вузька, а що мені з того, як ти будеш іти за мною?

– То я піду вперед тебе! – відповів він весело.

– Так я не буду видіти твого лиця. Все одно, чи вперед, чи назад, я хочу видіти твоє лице.

– То я буду йти побіч тебе.

– То хіба жодне з нас не буде йти серединою стежки. Грудою зле йти!

– Ще й ослабнеш з того! – сказав він із здержуваним усміхом, і вона усміхнулася.

– Потолочимо колосся! – сказала вже цілком лагідно й щасливо, погладжуючи пестливо рукою тяжке золотисте колосся, між яким тепер темнів високий блават⁷⁷! – А се ж гріх, воно так гарне!

– Так іди ти вперед мене! – промовив він. – Нехай тебе добре затямлю! Коли піду вже геть звідси, буду між чужими й сам чужий, як буду на варті стояти, буду тебе згадувати. Ідемо обоє нашим полем – буду гадати – ти все навперед мене, вузькою стежечкою, а я за тобою. Відтак ти обернешся й усміхнешся до мене, а я поцілую тебе...

У тій хвилі вона подалась у ході з жахом о один ступінь назад. Заєць біг житом і перебіг блискавкою стежку близько її ніг. Вона розсміялася.

– Бодай же тебе! Як же я злякалася!

– Бо ти дівчина! – відповів він із легким глумом у голосі. – Я ловлю їх, як мухи!

Десь у гущавині жита обізвалася знову перепелиця.

Вона станула мимоволі і заслухалася.

– Перепелиця підплітькає, – сказала майже побожно, – а сверщки галасують, мов наймити.

– Бо ніч ясна; вони люблять місячні ночі. Галасом своїм заповнюють тишину, мов цїтками! – відповів півголосом.

Обоє звернулися назад до місяця і дивилися хвилину в освітлену, виразну і лагідну далечінь і назад – на ту стежку, якою йшли.

Перед ними простиралися лани, пишні й багаті, місцями знижуючися, а місцями здіймаючися у лагідні згір'я. Вони мов збивалися коло лісових оаз, що темним тлом стояли позад ланів.

– Усе спить, – сказала вона шепотом, неначе боялася голоснішим гомоном збудити щонебудь у природі. І справді. Здавалось, що все вкруги спало. Високе буйне збіжжя, білі, сріблесті ниви гречки, а далі струнка понура кукурудза. Легка імла, що тут і там знімалася прозорими серпанками над поодинокими місцями піль, здавалось, оберігала дрімучу рослину в тихім сні.

Малий лісок, там ген за ланом, з якого винесла гриби, лежав закутаний у теміні, а над усім здіймалось ясне, величаво-високе небо з своїм блискотом зірок і м'яким срібним світлом місяця, що безгомінно пронизало темінь літньої ночі і творило з неї пречудовий, тихий, своєрідний світ.

Обоє мовчали.

Вони все ще стояли, звернені назад проти місяця і проти тої сторони, з якої вона вертала.

Вона дивилася довгу хвилю в далечінь, неначе забула про себе, так витріщилася туди.

Нараз заблис переполох, її очі розплющилися широко.

– Михайле! – обізвалася раптом і боязко. – Дивися, видиш?

– Що так? – спитав.

– Іди очима назад тою стежкою, якою я прийшла...

– Ну, і що ж?

– Дивися, видиш ти тепер ваш бурдей, як він он там унизу лежить, обведений округи густою деревиною, так, як стара бабка, скулена на землі? Видиш його? А дерева, що густо виростили за ним, як лісок, видиш ти? Воно так ясно, все видко докладно, цілком докладно. Дивися на малу стайню коло бурдея, на плоті висить довге пасмо білого полотна.

– Я виджу. Мама білили й забули заховати полотна. Та що так?

– А тепер дивися! Кусень від бурдея направо відділений багнистою левадою, де все застрягають коні возом, як вивозять скошений той рогіз; тепер гуляє там шматами легка імла, на крок звідти лежить панський лісок. Він тепер дрімає, видиш?

⁷⁷ Блават —волошки.

– Чому б не видів? – спитав на те зчудовано на її дивні допити. – Я його щодня бачу, я маю його щодня перед очима. Лісок веселий, мов хлопець.

– Так, веселий, як хлопець! – повторила майже механічно. – Але тепер, Михайле, дивися! Видиш ти «сусідній» ліс, що чепить позаду багнистої левади межі бурдеєм і веселим хлопчиськом? Таємний і страшний, видиш ти? Він віддалений добрий кусень від вашого бурдея; ти се знаєш, Михайле, се «сусідній» ліс! – додала, чудно зворушена, майже нетерпеливо, і в її голосі пробився несказаний біль, і мов слізьми затремтіло.

– Перед тим лісом, хоч він невеликий, боюся я все страшенно. Вднину й вечором, Михайле. Не можу туди переходити, щоб не прискорити кроків. Мене тягне туди й жене звідти. Мені на плач збирається, коли побачуся там сама... Я страшенно боюся... дерева такі темні... воно так страшно... я не знаю... я не знаю...

Вона говорила, перехилившись легко вперед. Широко отворені, майже витріщені очі від того лісу не зводячи, неначе мала візію⁷⁸, держалась одною рукою його і, здавалося, була всіма змислами⁷⁹ там, у далечині, коло згаданого лісу.

– Все... воно мені... так... коли... я там... – говорила розірвано й боязко. – Коли дивлюсь... туди. А... нині... де воно так ясно... дивися... як ясно... напрочуд... ясно... Звідти іде щось!! – скричала нараз несамовито в дикім переляку. – На тебе й на мене!..

Кинулася до нього судорожно і, мов ослонюючи його, обхопилась його бурливо руками і притиснулася лицем до нього. Слід за тим попала в конвульсивний плач, що його приводить із собою лиш несподіваний, несамовитий перестрах.

Майже в тій самій хвилі обвів і він її руками. Його пройняло холодом, волосся стануло йому дубом. Тримав її міцно, притиснувши до себе, і витріщився гострим поглядом в указаний напрям. Він не боявся і не бачив нічого. Його бурдей, до якого мав небавом вертатися, лежав спокоем повитий і справді, мов скулена старенька в намітці, ослонений ззаду густою деревиною, а там далі, направо, за багнистою левадою, на тлі, де здіймалися легкі прозорі імлі й неначе на границі другого села, лежав сам для себе «сусідський» ліс. Чужий, невеличкий і лиш рідко побережниками звідуваний. Неначе добро без властителя, де кождий міг ограбувати дерево й доволі часто ограбував, так лежав він.

Він знав його аж надто добре. Зрубував там у нім часом сухе гілля, кілля до плота й переводив не одну ніч в його глибині. Але тепер не бачив нічого. Йому й не впало там нічого в очі. Ні вднину, ні вночі, і вона мала, певно, лиш пустий привид.

– Ти дівчина, – успокоював її рівним голосом, але наглий переполох, який перейшов від неї на нього, дзвенів ще й у його голосі, – і тому боїшся! Перехрестися! Бог з нами, і я проведу тебе аж додому. Там нема нічого, і тобі лиш щось привиділося. То була мряка.

– Се не була мряка! Воно летіло крізь мряку! – говорила розірвано і хлипаючи, піднімаючи на хвилю голову й дивлячись йому переконуюче й zarazом з докором в обличчя. – Воно летіло... на мене... і на... тебе!

Нараз урвала. Завернула звільна, неначе невидимою, зростаючою міццю силувана, голову знов просто в синявий, освітлений напрям, де на полях, що знижувалися, темнілися тепер оази лісів... Дивилась туди хвилю вигребущими, заляканими очима, з болісно зморщеними бровами, не звертаючи ні погляду, ні голови ані на хвилиночку від того місця. Нараз обхопила пальцями його рам'я міцніше. Почала мов у болу стогнати, а відтак легко зойкати: – Вже знов... вже знов... – а відтак скричала, як перше, з несамовитим перестрахом. – Знов летить!

Він пірвав її з собою.

Вона плакала голосно, а він смертельно перелякався.

⁷⁸ Візія – видіння.

⁷⁹ Змисли – чуття.

– Ходи! – кликнув, хрестячися та дзвонячи зубами. – Тут нечисте місце! Ходи! – І, піднявши з землі гриби, що вона в перестрахи опустила, обвів її рукою й потягнув даліше.

Ішли, притулившись тісно одне до одного, між високим збіжжям.

Вона утирала очі рукавом, оглядаючись раз по раз боязко поза себе, перемагаючи все наново напливаючий плач, і йшла послухно за ним, коли місцями мусив сам ступати вузькою стежкою.

– Не вертай сею дорогою! – просила благаючим голосом і притискаючи його руку до себе. – Я боюся!

– Мені не станеться нічого, голубко! – відповів рівним, поважним тоном. – Мені не страшно! Я не боюся!

– Тут щось нечисте... на тебе й на мене, Михайле, – промовила в розірваних реченнях, тулячись тісніше до нього. – Я се виділа тепер!

– Що ти таке виділа?

– Щось страшного, не знаю напевно що! Щось престрашного... закривавлені, вогняні шмати... з двома розжареними, несамовитими очима, що зближались до нас у шаленій шкоро-сті. І так скоро, як воно летіло до нас ураз із лісом, так само скоро зникло. Боже, що се могло бути?!

Його пройняла дрож, і він перехрестився. Був забобонний, як батько й мати, як взагалі більша часть люду його села.

– Місячні ночі все таке з собою приводять! – сказав опісля в поучнім тоні, щоб вона успокоїлася. – Але воно не може хрещеному чоловікові заподіяти лиха! Ади, там недалеко панського дому, де виїжджається вже з толоки на дорогу, коло малого яру, яким можна най-борше дістатися до нашої хати з толоки. Там також нечисте місце! Завжди, як місяць вповні, показується там великий чорний пес. Той пес гуляє на одному місці і не пропустить жодного чоловіка даліше, доки не схоче. Ні за що в світі не пропустить!

– Ти видів його? – спитала боязко.

– Ні! Я ні, але старий Петро казав, що бачив його раз! Він вертав – оповідав одного разу – пізно з села додому! Ніч була ясна й місячна, як нині. Він ішов сам. Чим ближче доходив до того місця, тим більше ослабав у колінах. І нараз станув перед ним величезний пес із огня-ними очима і витріщився на нього. Він і собі вилупив очі на нього. А коли відтак здіймив руку, щоб перехреститися, пес зник, а він, знаєш, він лежить, як сніп, на землі!.. Вже пізно по опівночі прийшов до себе, здіймився з землі й поволікся додому. Казав, що ще три дні по тім чув слабість у колінах із страху. – Воно вже так буває! – докінчив кріпшим голосом, – і в таких хвилях треба все лише про хрест пам'ятати, треба зараз перехреститися. Відтак не видиться вже ніколи нічого!

– А я забула про хрест, Михайле! – сказала вже відважно і спокійніше й усміхнулася, мов дитя, з вогкими ще від сліз очима, неначе відкриваючи щось нового, – і тому виділа я те ще раз. Але тепер буду вже все пам'ятати про хрест, – і, сказавши се, перехрестилася побожно, склонившись глибоко до землі. Відтак обізвалася, відітхнувши: – Тепер я вже не боюся! А нині так ясно, що можна б цітки збирати! Але ще нема півночі! А я таки страшно перепудилася! – завернула вона на попередній предмет. – І що се могло таке бути, що я бачила? Що се могло таке бути? І ніби знаю, що воно було, а прецінь не знаю!

– Не згадуй! – обізвався він щиро. – Нехай воно від нас щезає!

– Нехай щезає! – повторила поважно, а по хвилі додала: – Зі всього я лиш припізналася! Пані наказувала не бавитися допізна, а я якраз забавилася⁸⁰! Ходім швидше, Михайле! Дома будуть мене ще потрібувати!

⁸⁰ Забавитися – забаритися.

І прискорили мовчки кроки. Ішли все ще вузенькою стежкою полем, та лиш уже тепер високою кукурудзою. Шовкове листя її неначе шепотом відзивалося до них, коли одно або друге, переходячи повз струнких ростин, десь-не-десь диткнулися або й відпирали її зі стежки руками. По недовгім часі спинилися недалеко білої хати Докії, а заразом коло дороги, що вела до панського дому. Тут обняв він її.

– Поцілуй мене тут ще раз, зозулько! – просив ніжно. – Далі не піду з тобою, бо люди будуть видіти! Не треба тепер!

– Не треба, не треба! – відповіла живо, обнімаючи його тісно за шию.

– Бог вилить! – закинув півголосом і поцілував чисті її уста.

– Лиш Бог один видить! – відповіла з цілої душі, відтак розсталися.

Вона пішла, а він остався ще хвилюк на місці та глядів за нею, як ішла польовою дорогою, а відтак як минула білу хату Докії, пустившись толокою до недалекого панського дому. Неначе темна струнка смерічка, так ішла прямо, легко колихаючись, доки не зникла йому з очей.

Він чув себе вповні щасливим. Вона його любила й хотіла на нього ждати і... буде його жінкою.

Відтак перехрестився і пішов назад стежкою, що вела в ясно освічений напрям. Його бурдей лежав, тихо дримаючи, закутаний у синяво-срібlistу мряку й вижидав його з отвертими дверима і двома дрібними, проти місяця зверненими, тепер ясно-блискучими віконцями...

IV

Того самого дня, зранку, спостерегла Марійка, що в неї знов пропала одна велика курка, і завела голосний лемент.

– Треба спитати Саву! – обізвався Івоніка, що сидів недалеко хати, клепає косу і на всякі нарікання й допити своєї жінки не мав досі жодної відповіді. – Він же газдує тепер коло курей! Оноді чув я, як казав, що половик⁸¹ ухопив одну!

Вона розсміялася, викрививши уста.

– Прокляті половики: тепер пхаються вже аж до курника та хапають кури тоді, як вони сплять!..

Старий підняв голову і глянув на жінку. Щось більше важного прокинулося в тоні голосу, чим у словах, коли спитав:

– Що кажеш, Маріє?

– Кажу, що є й такі половики, що пхаються аж у курник і забирають дріб. А як не будете вважати, то повиносять вам і інші речі!

– Маріє! Уважай, що говориш, та й май на увазі, аби ніхто не чув того, що ти говориш! – сказав, остерігаючи. – Люди завидують нам і так усього, а як довідаються, що наш син злодій, будуть із того ще раді. Я знаю, що то Сава все робить, і я йому того не дарую!

– Від мене він уже дістав свою партику⁸², – обізвалася знов жінка, – але то все Рахіра через нього робить. Намовляє його до всього, а він лиш виконує те, що вона йому накаже. Оноді здибала я її, як вертала з пляшкою горівки від Мендля. Ти гадаєш, що сказала мені хоч «добрий день»? Де там! А я ж їй прецінь тітка! Її мама – моя рідна сестра. Дивилася, як вовчиця, в землю, переходячи коло мене. В неї нечисте сумління, бо ходить і намовляє хлопця до злого. Вона продає мій дріб у Мендля й купує горівку та тютюн. Я вже прийшла на тото. Домніка мені се сказала. Вона мешкає там недалеко них і бачить усе та чує. А Домніка розумна й виділа й знає багато. Не дурно в місті десять років служила...

⁸¹ Половик – яструб.

⁸² Партика – частка.

– Вона розумна, але й хитра і фальшива, Маріє! – відповів він спокійно й узявся далі клепати свою косу.

– Вона фальшива, але я їй ніколи жодного зла не заподіяла; я з нею добре живу. Врешті, вона знає все, що в селі діється, а вона би сього не знала! Сава пересиджує тепер більше у Григорія, як у нас. Колись тутки помагав йому на його винаймленім жебрацькім полі косити, – казала мені Домніка. Я вам не хотіла сього казати, але тепер таки скажу. Михайло працює коло нас, мов чорний віл, не має супокою, аби все в ладі утримати, зривається від рання до вечора, а сей тратить свої дні і свої молоді сили там, для поганця. Вам би побити його з раз, Івоне!

Івоніка мовчав, і німе зітхання зняло йому грудь. Він се знав. Він знав багато дечого іншого, чого вона не знала. Недавно, приміром, копав щось у панському городі й украв із шпихліра⁸³, що стояв на часок отворений, грубезний ланц⁸⁴. Цей ланц продав відтак старий Григорій жидові на Гоппляцу, а він, Івоніка, був саме тоді при тім і пізнав панський ланц. Догадався зараз, відки се походило, але мовчав. Сава ж був його дитина! Те все скоїв Сава, однак що він мав діяти! Сором признатися-таки перед усіма, що ось його син злодій, а з другим злодієм камратує⁸⁵ й туманить людей.. Бог дав йому двоє дітей. Але що по одній стороні було саме добре, вийшло по другій саме зло. А він їх однаково любив обох, вигодував однаково працюю своїх рук. Оба були його рідні-ріднесенські діти...

– Як Михайло піде до рекрутів, і він побачить, що нема кому все кутати⁸⁶, він поправиться. Тепер він ще на Михайла спускається! – потішав він жінку й себе самого.

– Дай Боже! – відповіла Марія. – Але доки він буде держатися сеї гадини, доти буде триматися його зло й лихо. Се я вам кажу, бадіко. Він сміється вже з мого жалю, а то, відай, не смішне, як мама плаче. Він вилить, що мені серце з жалю тріскає, що Михайло мусить іти, а він каже: «Ідїть з ним до жовнірів... Хто йому там подасть груді?» Таке він до своєї мами говорить. У нього тверде, недобре серце, і Бог би його скарав за його слова!

– Не проклинай, Маріє! – успокоював, остерігаючи, Івоніка. – Він так само наша дитина, як Михайло. Він поправиться. Я вже йому кілька разів казав, та упоминав його, що коли не поправиться, не дістане від мене ні грудки землі. Все, кажу, дам Михайлові. Він се знає. І він знає, що чоловік без землі нічого не значить. Він се дуже добре знає. І видить, що Григорій у селі значить перед людьми...

– Вже змалку був такий упертий і злосливий! – тягнула Марія далі своє. – Я собі нагадую все добре.

– Від дитини нема чого великого надїятись, на те воно й дитина, і до того нема що чїпатися. І ми були колись дітьми й робили добре і зло. Що хто винен тому, що був дурною дитиною?

– Я кажу лише, що він уже тоді був непослушний і упертий і робив своїй мамі все наперкір, як вона приказувала що-небудь!

– Чи ти слухала все твоєї небїжки-мами, Маріє, ге? – спитав чоловік і усміхнувся, бог знає чому, вимушено.

– Ви старі й дурні! – затріпотала вона нетерпеливо. – Я говорю про огонь, а ви говорите про воду. Я кажу, що він був уже змалку упертий і злбний, а ви кажете мені, які-то змалку були ви, яка я і які були інші. Що мені з того?! Адїть, одного разу, коли ще був малий, відібрав йому один хлопець – мені здається, молодший брат Тодорики, що відтак помер, нагадуєте собі? – відібрав йому сопілку, бо вони все оба разом на толоці пасли товар. Сава не сказав нічого. Чотири неділі пізніше зловив великого джмеля і упхав його хлопцеві за ковнір. Як хлопчище

⁸³ Шпихлір – комора.

⁸⁴ Ланц – ланцюг.

⁸⁵ Камратувати – товаришувати.

⁸⁶ Кутати – клопотатися.

зслаб і лежав запухлий, а Сава за те били і сварили та й допитували, чому таке наробив, мовчав, як камінь. Затявся та й мовчав. «Видиш? – кажу йому, – він може і вмерти!» Він споглянув лиш по-вовчому в землю, зморщив брови, а по якійсь хвилі почав плакати. Плакав, але не сказав ані словечка. А як я приказала піти до хлопця та його мами та перепросити обох, не рушивсь з місця. Неначе закам'янів, так стояв тутки, і ніби заціпенів. Тоді була би я йому з гніву кості поломила. І лише мав щастя, що був усе такий мізерний і блідий, інакше, бігме, була б кості поломила! Та й такий він і тепер, та й тому маю я жаль до нього!

– Він не був усе такий, як тепер, не слухав тільки свого розуму, Маріє! – сказав старий. – Лише відколи зайшов у приятельство з Григорієм, вертиться йому плутанина в голові!

– Ей, він усе був лінивий і упертий! – закинула стара знов своє роздрознено.

– Лінивий!.. Але він не крав і не бокував від праці так, як тепер, та й...

– А ви се видите і скажете йому хіба раз у рік яке слово! – перервала вона люто бесіду Івоніки. – Якби він вам і хату над головою запалив, ви б набрали води в рот. Я не знаю, що у вас за серце. Ви все лиш добрі та добрі; лиш оце одно знаєте ви, але се недобре, Івоніко!

Він задержався в клепанні і глянув на неї.

– Маріє! – сказав поважно і докірливо. – Чи Сава не є так твоя дитина, як Михайло? І чи ти його менше любиш? Чи ти його не вродила? Що ти від мене хочеш? Він молодий і дурний і підмовлений лихими людьми. Рахіра наробила йому щось, але як то минеться, вона стратить свою міць над ним, він назад верне до нас. Я його пазю⁸⁷, хоч і мовчу. Мовчи й ти і тримай язик за зубами. Михайло також вилить більше, як ти думаєш, а Сава се знає. Довго не буде її триматися; вона не чесна дівчина, а женитися з нею він не буде, бо ж вона його перва сестра, а се ж гріх. Він знає оце все, і оце все мусить скінчитися. Треба лиш бути терпливим... і Бога просити, щоби нас не опустив... щоб і Михайла не опустив...

– Михайле, Михайле! – зойкнула нараз Марія, мов уколена. – Дитино моя, серце мое! За що відривають тебе від мене, за що садять у ярмо? Що будемо без тебе діяти? Що пічне земля без тебе? Як то сонечко, так зайдеш ти для нас, а я розіб'юся, жаль за тобою виссе мою кров і побілить моє волосся. Ми-хай-ле! Ми-хай-ле!

Він підняв живо голову і глипнув журливо на неї. Чи не товкла знов головою до стіни? Коли жаль обхоплював її так нагло, як тепер, коли пригадувала собі розлуку із своїм любимцем, чинила се майже за кожним разом, а вона була вже слаба і немолода.

Але сим разом вона не робила того. Вона лише заводила й нарікала, а там, може, й заплаче знов...

Похнюпив голову, як перше, на груди, зморщив болісно чоло і клепавав перед собою дальше мовчки косу, ба ще пильніше.

Вона не вмовкала. То з середини хати, то по надвір'ю прокидався її голос жалісно... все нарікала. Від часу до часу здіймалася її худа права рука... і грозила комусь удалині...

Відтак настала ніч. Ясна й тиха, найшла обох, як спочивали кожде в глибокій тишині в темній хатині... з ідовитим горем у серці, безсонно...

V

О тій самій порі, коли Михайло дожидав своєї дівчини, закрадався Сава, мов злодій, крізь городи й поміж хати до Рахіри.

Мешкала зі своїми родичами в малій хатині в близькості старого величезного лісу, що станув коло села, мов велетенський мур, недалеко найліпшої товаришки Маріїної, розумної та язиком гладкої Домніки.

⁸⁷ Пазити – стерегти, доглядати, стежити.

Старий Григорій і його жінка, сліпа на одно око Тетяна, не мали жодної землі і винаймали щороку кільканадцять пражин поля у чужих людей, щоб хоч отак тручати свою біду вперед. Мала хатина, що стояла посередині малого садка, була стара й похила, і здавалося, що по кожній сильній тучі щораз більше похилялася в сторону лісу.

Григорій був зарібником, його жінка ходила враз із ним на роботу, бралася за всяку працю, лиш Рахіра оставалася дома і проводила свої дні у безробітті або швендяла по селі, задержуючися коло кожної хати, де були дівчата або молоді хлопці й нав'язували балаканку.

Се було правда, що вона, а властиво, її батько походив із «Циганії».

У сусідньому селі, що вважалося уже містечком, бо в ньому відбувалися ярмарки й торги, осілася була ще за давніх літ колонія циганів.

Тодішній дідич і властитель села подарував тій колонії якусь частину землі. Так вона осілася там, і частину тої землі враз із мешканцями прозвано Циганія.

Цигани мали тут свого, окремого двірника, своїх громадських радних і держалися кріпко своїх звичаїв і циганських установ. Найкращу циганочку взяв властитель села до свого двору, і вона проживала тут у розкошах, мов княгиня в давніх казках.

Однак роки 66—67 привели зміну. Запанував голод, прокинулася холера, багацько родин вимерло, багацько вивандрувало із Циганії до Молдави, а ті, що осталися на місці, змішалися з іншими мешканцями, і лиш небагато з них осталося вірними своїм традиціям і обичаям.

Старі люди, що пригадували собі ще добрі часи, у яких процвітала Циганія, оповідали не один цікавий епізод про їхнє життя-буття і вдачу та про їхній особливіший талант обманства. Та проте згадували їх із симпатією й якоюсь теплотою.

Як було проходити коло їх толочки, де літньою дниною пасли звичайно крадені вівці, у неділю, приміром, мож було сміятися до розпуку. Всі малі циганята, нагі, збиралися тут роями, гуляли, качалися і крутилися, побравшись за руки, блискавкою, так що їх чорні тільця у сяві сонця лиш так поперед очі мигали й вилискувалися. Кидалися переходячим під ноги й просили дикими, а разом бутними рухами милостині, кричали та благали, співали й заводили правдиву чудасію, так що хто переходив, мимоволі усміхнувся й сягнув рукою до кишені.

Вони мали свою окрему музику, торгували дерев'яним начинням, мали своїх ремісників, а в суботу передягалася більша часть жінок у лахміття й ходила в сусідні села по милостиню. Григорій Чункач, батько Рахіри, був потомком Циганії. Він одружився з сестрою Марії, на одне око сліпою Тетяною, бо мала кілька пражин ґрунту, а коли пропив усе, мусив винаймати землю й ходити на щоденні зарібки.

Тетяна була добра робітниця й мала славу такої на ціле село. Їй і тій славі мав одиноко завдячувати Григорій, що діставав роботу, інакше не мав би ні одного свого прихильника, ні своїх рук. Він був злодій і мав на своїм сумлінні одне людське життя. Одного разу упився і побив одного старого так сильно, що той кілька днів по тім помер. За те просидів у криміналі довгий час, однак, коли вийшов на волю, не став ні на волосок ліпший.

Рахіра цілком у нього вдалася, і він любив її, мов свою душу. Мала не лише його круглі чорні жадібні очі, але і вдача його відбилася у неї, немов у дзеркалі. Лїнива до розпуки, пленталася цілими днями бездільно по селу, балакаючи та оглядаючи все, що впадало їй в очі, особливо ж дріб, або ставала там, де газдині білили свої полотна, щоб опісля, при відповідній нагоді, з одного або другого зтягнути незаметно під паху.

Її мати не мала жодної волі й жодного голосу дома й чинила завсіди лиш те, що наказував чоловік і чого бажала донька. Була для обох мовчазливою, невсипущою машиною. В молодих сільських хлопців не тішилась Рахіра симпатією. Вони погорджували нею явно і висміювалися з неї голосно. Вона накидалася кождому, і осягнути її ласку не було трудно.

Ніякий хлопець не просив її на танечнім місці до танцю, але вона лізла від одного до другого, мов ласиця, і підлещувалася та просила так довго, доки один або другий не потягнув

її за рукав напівжартом, напівповагою до танцю і, обкрутивши її кілька разів, трутив від себе або відіслав двозначними словами на місце.

Але вона сміялася з того. Зі своїми білими, блискучими зубами й червоними викоченими устами виходила при слідуючій танці, неначеб не було нічого, сміючись наново до них, і вміла наново звернути на себе увагу і діпняти свого. Від кількох місяців лип до неї Сава. Симпатія взяла початок у гульбі. Жартами і сміхом, штовханцями, а відтак перемінилася в грізну, поважну силу.

Вона була старша від нього. І було се тому – чи лежало се вже в її вдачі, вона так ним знала верховодити, що не було ні одної майже точки між ними, в котрій він не згоджувався б з нею і не піддавався б насліпо її видумкам або напівдиким химерам. Була для нього богинею й держала його при собі, мов магичною силою...

Крім того, випереджувала всі його бажання, і кожний поступок його позискував у неї похвалу.

Находив у ній підпору для своїх найгрубших й найнижчих зворушень, а що не замічав у засліпленні її хиб, так тонував чимраз глибше й глибше в атмосфері її духу й душі. В товаристві її родичів не потребував ніколи в'язатися. Пив враз із ними і не бачив у тім нічого соромного бути п'яним. Вони знаходили все якусь вимівку на те, а коли Рахіра приносила додому кусень білого вкраденого полотна або вкрадену курку, оповідаючи, як одно або друге опинилося в її руках, то головною річчю в тім було те, як вона заходила коло того, щоб добути се в свої руки, і що скаже він на те. Він сміявся дивним здавленим сміхом і подивляв її зручність⁸⁸ і притомність⁸⁹. Поводився з нею свобідно. Батько й мати не в'язали їх ні в чім, і так Сава проводив із нею не раз цілі вечори й ночі, і ніхто не встрявав до їхніх відносин до себе та до їхнього діла. Їх почуття могли розвиватися без упину і розвивалися...

Старі вийшли в сусіднє село на роботу й не вернули ще. Вона сиділа сама під хатою на призьбі і, дожидаючи Сави, гляділа нерухомо великими очима в жаристий місяць.

Недалеко від хати направо тягнувся великий чорний ліс, наліво – сади сусідніх хат, і глибока тишина панувала повсюди.

Що не приходить!.. А обіцявся, що прийде ще перед заходом сонця. А де вже тепер сонце!.. І сліду з нього нема. Ніч розцвіла як можна пишно, а замість сонця запалився місяць і розжеврівся, аж притягав до себе.

Певно, заставили його дома умисне до якої роботи, щоб лише перешкодити йому піти до неї! Тета Марія! О, то вона така злобна! Вона ненавидить її, Рахіру. Вона бажала би її скорше нині як завтра побачити на лаві, і все через те, що Сава любить її і помимо всяких заборон і грізби ходить до неї і тримається її.

Її великі, неприборкані, неуговані очі спалахнули. Вона держатиме умисне Саву при собі, їм на злість буде Сава її любити, візьме її за жінку, їм на злість... на злість... Тій старій, скупій вороні на злість і йому, Михайлові, що вдавав усе такого святого...

Їх не має ніщо обходити, що він її любить. Вона їм усім уже покаже, хто вона, особливо ж тій старій відьмі! І що вона їй за тітка? Має гроші й корови, мала полотна й мед, всілякого роду збіжжя, а навіть не дивиться в той бік, де проживають вони!

Часом не мали в хаті й по кілька день молока, кусня кулеші, а вона вдавала, що й не знає їх. А її мати, Тетяна, її рідна сестра! Але вона сього колись жалуватиме. Вона їм колись покаже, аби вона так здорова. Має в сусідньому селі тітку, що розуміється на всяких зіллях і ворожбитстві; до неї піде й виманить яке недобре зілля. Нехай вони лише лишуть її в супокою! Її й Саву...

⁸⁸ Зручність – спритність; винахідливість.

⁸⁹ Притомність – самовладання.

Чорний худий пес, що був недалеко хати присилений на мотузку, забрехав нараз завзято. Але вже у слідуючій хвилі приляг до землі, поволікся кілька кроків покірно вперед, опустив голову на простягнені передні лапи й замахав живо хвостом, переміняючи брехіт на втішне скавуління. Замок. Се Сава надійшов. Ішов скоро. Під пахою держав малий збиток.

Вона скочила з місця і підбігла проти нього.

– Аж тепер, Саво? Чому так пізно? – спитала нетерпливо й вирвала збиток з-під рамен.

– Та що хочеш, мене затримували. Я мусив ще муки нажорнити, бо так старій забаглося! – звинявся він, обіймаючи її за шию. – Але зате приніс я тобі муки на кілька кулеш. Можеш собі зараз зварити. І кусень сиру приніс тобі. Ти, відай, любиш сир, гм?.. – Він усміхнувся, а й вона розсміялася, показавши при тім прегарні блискучі зуби.

Відтак розвинула з листків сир, з'їла жадібно одну грудку, потім занесла з мукою в хату й вернула знов до нього. За той час він усів на призьбі й виймив із-за ремня тютюн. Вона сіла близько нього й обвела рукою його шию.

– Знаєш, – почала, – я думаю, що стариня буде сьогодні там ночувати. Дивися, як пізно! Коли досі не вернули, то, певно, вже не вернуться; там заночують. Лишися тут, і будемо говорити. Таж ї так тримають тебе там цілу днину у себе, мов собаку на ланцюгу. Що ти сьогодні робив цілу днину?

– Косив. Цілу днину був запряжений.

– А що той робив?

– Той? Він удає з себе великого господаря. Раз у раз дає науку й перестороги, як маю робити се або те, коли його не стане дома.

– Коби вже раз забрався, – закинула, звернувши наново свої великі круглі очі на місяць. – Він так, якби наш «нечистий», Саво. Я все гадаю, що від нього прийде нам нещастя.

– Ай, нещастя! – глумився хлопець. – Хотів би я знати, що він мені може зробити!

– Він бунтує старих проти тебе.

– І..?

– Ти дурний, Саво.

– Чому дурний?

– Ти не видиш, як він підлещується старим... як із очей тети біжать потоки, а старий туй-туй що душі своєї за ним із жалю не згубить? Ти гадаєш, що як він буде при війську, то вони будуть за ним менше банувати⁹⁰? Я тобі кажу, за ним повандрує все з хати до міста. Всі гроші, увесь дріб і все. А ти будеш, як той дурень, що буде тут сидіти й за всіх робити. Ая⁹¹

⁹⁰ Банувати — жалкувати.

⁹¹ Ая — так.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.